

אחדות

XXXII. ÉVFOLYAM, 150. SZÁM • 2022. JANUÁR • 500 Ft
5782. SVÁT • שבט תשפ"א • ב"ה

egység

ירחון יהדות הונגריה

MAGYAR ZSIDÓK LAPJA • EGYSÉGES MAGYARORSZÁGI IZRAELITA HITKÖZSÉG

„Könnyebb harc közben
meghalni, mint a gázkamrában”
A varsói gettófelkelés

Tu bisvát és jud svát:
AZ ÉLET FÁJA

VIRTUÁLIS BÉT MIDRÁS:
egy járvány nem állíthatja meg a tóratanulást

**77 ÉVE SZABADULT FEL
A BUDAPESTI GETTÓ**

„CSOKOLÁDÉ ÉS FOKHAGYMA VOLT AZ ÉLETBIZTOSÍTÁS”
Egy budapesti zsidó család krónikája

KEDVES OLVASÓ!

„Beszélj el fiaidnak” – a zsidó nép, a zsidó hagyományok túlélésének sarokköve a mesélés: egyik generáció a másiknak adja tovább a tudását, a történeteit, az emlékeit.

Hetvenhét éve szabadult föl a budapesti gettó – ez a népmesei szám azonban nem álomba ringató tündérmeséket őriz. Egy generáció tragédiája nem csak az ő szenvedésük. Szenvendünk mi is, átöröklött traumáiktól és szenvedünk, mert brutálisan elvágott gyökereinkkel vakon tapogatózunk a múltban. Vannak túlélők, akik sokat meséltek arról, amit átéltek, traumájukat újra és újra elmondva dolgozták föl a földolgozhatatlan emlékeiket. Mások örökre magukba zárták mindazt, ami velük történt, aminek tanúi és elszenvedői voltak. Nekünk, a túlélők leszármazottainak az a dolgunk, hogy figyeljünk, meghallgassuk a még élők meséit. Ahol pedig nincs, aki meséljen, ott nekünk kell előásni az emlékek töredékeit, szóra bírni a falakat, összeilleszteni a törött darabokat.

És ha mindezt megtettük, nekünk kell továbbadni a történetünket a következő generációnak. Le kell fordítanunk a megmentett meséket az ő nyelvükre, el kell vinnünk az ő világukba, hogy aztán fiaink és lányaink elbeszélhessék az ő gyermekeiknek.

Ezen a héten nem sokkal a szombat kimenetele után szembesültünk vele, hogy túszzdráma zajlik a világ másik felén, Texasban. Egy férfi fegyverrel tartotta sakkban az embereket egy zsinagógában, amiről azelőtt sosem hallottunk és amiről minden valószínűség szerint ezután sem fogunk hallani. Mégis testvéreinkként imádkoztunk a túszok megmeneküléséért, miközben meggyújtottuk a hávdálá gyertyát és elmondtuk az áldást a fáklyaként lobogó láng fölött. Az ismeretlen túszok sorsa összefonódik a miénkkel, mert egy nép vagyunk és éppúgy összeköt bennünket zsidóságunk velük, mint a varsói gettó hőseivel vagy a Teleki tér egykori zsidó ószereseivel. Ezek a láthatatlan szálak összefonnak bennünket, ahogy a szombat végén meggyújtott hávdálá gyertya szálai: bár elkülönülünk, mégis egybeforrunk. Adja a Jóisten, hogy mindannyian biztonságban legyünk!

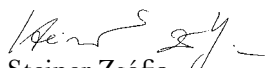
Előfizetés:

www.fizetes.zsido.com

Újságunk korábbi lapszámait a
www.zsido.com/egység

oldalon találja meg elektronikus formában.

További információért hívja
a **06 1 268 0183**-as telefonszámot.

Steiner Zsófia
főszerkesztő

A BUDAPESTI GETTÓ FELSZABADULÁSÁRA EMLÉKEZÜNK

„A gettó mikrovilágában benne volt az egész közép-kelet-európai zsidó lét. (...) Benne voltak a vallások, a cionisták, a menlevéllel bujkálók és azok, aki nem adták meg magukat a sorsuknak.”

6. oldal

28. oldal

32. oldal

BORÍTÓ

*Bepillantás a múltba –
a Gettófal emlékmű*

Fotó: Steiner Zsófia

egység MAGAZIN

Kiadja a Chábád Lubavits –
Zsidó Nevelési és Oktatási Alapítvány
Achdut magazine is published
by Chabad-Lubavitch
The Jewish Heritage Center of Hungary

1052 Budapest, Károly krt. 20.
Telefon/fax: (+36-1) 268-0183
E-mail: egyseg@zsido.com
Internet: www.zsido.com

FELELŐS KIADÓ:
Oberlander Báruach rabbi

FŐSZERKESZTŐ: Steiner Zsófia

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES: Cseh Viktor

ROVATVEZETŐK:
Dénes Anna, Cseh Viktor

OLVASÓSZERKESZTŐ: Molnár Zsófia

TERVEZŐ-SZERKESZTŐ: Juhász Valéria

ISSN 1217-3223 (nyomtatott)
ISSN 1588-0346 (on-line)

A kiadvány szent szövegek részleteit
és magyarázatait tartalmazza.
Kérjük, ne dobja el!

A TÓRATANULÁST NEM ÁLLÍTHATJA MEG EGY JÁRVÁNY

„Pár héttel ezelőtt Moszkvában voltam egy esküvőn, de nem volt sehol egy csendes hely, ezért kivettem egy széket az utcára, és ott, a mínuszokban tartottam meg az órám.”

A KONYHA LELKE: FŰSZEREK A ZSIDÓSÁGBAN

„Van egy különleges fűszerünk, a sábat. Ezt tesszük minden szombati ételbe és ennek van ilyen illata ... csak azok számára elérhető, akik megtartják a szombatot.”

SMÚZ

- 21 A főszerkesztő levele
Beszélj el fiadnak
- 41 Hírek

REBBE

- 51 Az élet fája: a kapcsolat
jud svát és tu bisvát között

HOHMECOLÓ

A BUDAPESTI GETTÓ FELSZABADULÁSÁRA EMLÉKEZÜNK

- 61 „Csokoládé és fokhagyma
volt az életbiztosítás”
Fris Kata írása
- 101 A Teleki-expedíció: feltárul
a józsefvárosi zsidók múltja
Steiner Zsófia interjúja
- 131 Zsidó élet Mezőkövesden
Dénes István írása
- 161 „Könnyebb harc közben
meghalni, mint egy
gázkamrában”
A varsói gettófelkelés
Naftali Deutsch írása

JIDDISKÁJT

- 201 „Mikvék a fővárosban zsidó
nők számára 17. rész
Edénymikve, ahol a konyhai
eszközök merülnek alá
Oberlander Báruach rabbi írása

- 231 Mindenkit megillet a tisztelet
– és a hiteles tájékoztatás
Oberlander Báruach rabbi,
a Budapesti Ortodox Rabbinátus
elnökének nyilatkozata

JUDAPEST ANNO

- 241 100 éve hunyt el Kiss József,
a zsidó költőfejedelem
„Kinek költészete a konyhókba
és a palotákba is bevilágított”
Cseh Viktor írása

KILE

- 281 A tóranulást nem állíthatja
meg egy járvány
Steiner Zsófia írása
- 291 Női szakasz
a Virtuális Bét Midráson
Tuna Judit interjúja
Feldman Mussie rebecennel
- 301 A virtuális valóság lesz
a zsidóság legújabb
gyülekezési helye
zsido.com

MISPÓHE

- 321 A konyha lelke: fűszerek
a zsidóságban I. rész
Fűszerek, amikkel nem főztek
Dénes Anna írása
- 341 A titkos szombati fűszer
Dénes Anna meséje

SZALAGAVATÓ ÓBUDÁN

Évnyitók, évszárók, ballagások kísérik a diákok útját a magyar iskolákban egészen az érettségi előtti szalagavatóig. Idén először csatlakozhatott ehhez az évszázados szokáshoz a Maimonidész Gimnázium is. Az iskola öt éve nyitotta meg kapuit, ebben a tanévben nyolc diákjuk fog érettségizni. A december 21-én tartott szalagavató azonban nem csak az ő ünnepük volt, az egész iskola részt vett az előkészületekben, hiszen fontos mérföldkő ez mindannyiuk számára.

„Nagyon bensőséges volt a szalagavató, amivel tradíciót szerettünk volna teremteni” – mondta Szilánk Zsuzsa igazgató, hozzátéve, hogy nagyon megható volt az első ilyen ünnepségen részt venni. „Nagyon mély érzések kavartak fel, ahogy felidéződött az egész öt évnek a munkája, a diákok, a tanárok, a szülők közös akaratát, ahogy felülemelkedtünk a nehézségeken. Együtt hatalmas eredményeket értünk el ezzel a nyolc gyerekekkel.”

A HOLOKAUSZT IDEJÉN ELREJTETT IMAKÖNYVEKRE LELTEK

A héber feliratos fadarabok és papírtöredékek a németországi Zülpich városában zajló útépitési munkálatok során kerültek napvilágra. A 2020-ban talált darabokat mostanra azonosították.

„A töredékek eredetileg egy fából készült dobozban voltak. A doboz egy gödörben rejtőzködött, amit a földbe vájtak és kövekkel raktak ki” – áll a Rajna-vidéki Műemlékvédelmi Hivatal illetékesének állásfoglalásában. Hozzátette, hogy a maradványok „valószínűleg az 1920-as évekből származnak”.

A kutatás bebizonyította, hogy a helyszínen egykor Moritz Sommer zsidó marhakereskedő háza állt. A náci 1941-től „zsidó házként” használták, ide zsúfoltak be embertelen körülmények közé rengeteg olyan zsidót, akiket kiűztek saját otthonaikból. A házat a világháború vége felé érte bombatalálat, ekkor omlott össze. A háború végéig leburkolták a területet, így történhetett, hogy az imakönyvek az út alá kerültek.

MEGRONGÁLTAK EGY MEZUZÁT, CSERÉBE SZÁZAT OSZTOTT KI A CHÁBÁD

A bostoni Northeastern University campusán működő zsidó központ ajtajáról még tavaly év végén letépték a mezuzát. Válaszul száz mezuzát osztottak ki a helyi Chábád-központ szervezésében.

A Hillel diákszervezet és a Chábád által közösen működtetett helyiségbe imádkozni érkező Mendy Posner rabbi vette észre a rongálást. A szintén imádkozni érkező hallgató, Eli Codron ötlete volt, hogy válaszul mezuzákat osszanak ki a jelentkezőknek: „szilárd meggyőződés, hogy az ilyen incidensekre a zsidó büszkeség megerősítésével kell válaszolni.”

„A hallgatók úgy döntöttek, hogy szolidaritást vállalnak velünk, és nem hagyják, hogy elkenjék ezt az ügyet. A következő reggel hatalmas tömeg jelent meg a reggeli imán” – számolt be Posner rabbi. Az ima végén a jelenlévők tfilinjeiket és táleszeiket viselve, közösen erősítették fel az új mezuzát az ajtófélfára.

POSZTSZOVJET ZSIDÓSÁG A KÉT REBBE NAPJÁN

Svát hó 10, jud svát a lubavicsi haszidok legjelentősebb ünnepe, amit szokás a két rebbe napjának hívni. 1950-ben ugyanis ezen a napon hunyt el az előző rebbe, Jozsef Ficchák Schneerson rabbi, örökét pedig egy évvel később veje, Menachem Mendel Schneerson rabbi éppen ezen a napon vette át.

Az Óbudai Zsinagógában idén január 11-én emlékeztek meg a jeles napról. Az eseményre mintegy 130 résztvevő érkezett, hogy meghallgassák Menachem Mendel Pewzert, Pétervár főrabbiját, aki a posztszovjet orosz zsidóságról tartott lebilincselően izgalmas előadást. Az ünnepséget Köves Slomó rabbi beszéde nyitotta meg, a fárbréngen hangulatát megteremtő haszid zenéről pedig Greenberg Lévi rabbi gondoskodott.

Az élet fája: a kapcsolat jud svát és tu bisvát között

A hatodik lubavicsi rebbe, Jozsef Jicchák Schneerson rabbi 1950-ben hunyt el, svát hó 10-én, mindössze 69 éves korában. Utódja veje, Menachem Mendel Shcneerson rabbi pontosan egy évvel később vette át a mozgalom vezetését. Így svát hó 10. különleges kettős ünnep a lubavicsi haszidok számára.

„Az alábbi levelet a lubavicsi közösség tagjai és a lubavicsi jesivák hallgatói, illetve a hászid tanításokat magukhoz közel érzők számára írtam, éljenek bárhol. Isten áldjon meg mindnyájatokat!

*Isten segítségével, ros chodes svát, 5711. [1951. január 8.]
Brooklyn, N.Y.*

Üdvözlés és áldás!

A nagy és szent napra, svát hó 10-re való tekintettel, mely nagytiszteletű apósom, a Rebbe, váljon szent emlékezete áldással és érdemei védelmezzenek bennünket, halálzási évfordulója, szeretnék egy olyan hászid értekezéssel inspirációt nyújtani mindnyájatok számára, melyet a Rebbe éppen elhunytának napján készített elő publikálásra. A *máámár* címe: *Báti legáni* [eljöttem a kertembe], 5710. svát hó 10. [1950. január 28.]

Ti nyilván ezt fogjátok tanulni éjjel és nappal a halálzási évfordulón.

Alább a Rebbe leveleiből idéznék: Ez a nap különlegesen alkalmas arra, hogy az ember az élet fájával [a Tórával] kösse össze magát. A hászid közösség minden tagja méltó arra, hogy nagytiszteletű apósom, az áldott emlékü Rebbe érdemei ragyogjanak rá és családjára. Ő ugyanis az életét áldozta értünk, hogy az igaz emberek, a világ tartóoszlopai, atyáink, a szent rebbék, váljon szent emlékezetük áldással és érdemeik védelmezzenek bennünket, útján vezessen bennünket és ezáltal nyerjünk áldást a gyermekeink, az egészségünk és bőséges megélhetésünk részére.

Közösségünk tagjai és jesiváink hallgatói! Keljete fel és gyertek Isten udvarába, a zsinagógákba és a tanházakba imádkozni és Tórárt tanulni. Rendeztetek hászid összejöveleteket testvéri szeretetben és erősítsetek a tóratanulást a Tórárt tanulók és az Istent szolgálók támogatásával!

Közösségünk tagjai és jesiváink hallgatói és mindazok, akik a hászidok és a hászidizmus útját járják. Mindannyian álljatok készen, ti is, feleségeitek is, fiaitok és lányaitok is, hogy fogadjátok Isten áldását, az élet, a bőséges megélhetés és az utódok okozta megelégedettség kiadását! Az Örökkévaló árassza rátok és ránk az áldását, hatalmas kegyelmének felébredésekor, mely az igazi kegyelem és kedvesség forrásából táplálkozik, ahogy

A FRIERDIGE REBBE

Jozsef Jicchák Schneerson rabbi 1880 nyarán született az ötödik lubavicsi rebbe egyetlen fiaként. A Chábád haszidizmus központjában, a Moszkvától 300 kilométerre fekvő Lubavicsban nevelkedett. Itt alapította meg édesapja támogatásával az első Tomchei Temimim jesivát, amely az ott tanuló diákokat felruházta a hagyományos zsidó élet megőrzéséhez szükséges tudással, látásmóddal és meggyőződéssel, melyet nem kezdhetek ki az Oroszországon hamarosan végigsöprő politikai és társadalmi változások sem.

A Rebbe Rájácként is ismert Jozsef Jicchák rabbi az orosz forradalom és polgárháború utáni kaotikus időszakban vette át a Chábád mozgalom vezetését: összegyűjtötte és újraszervezte az éhínségtől, betegségektől és a fokozódó vallásüldözéstől szétzilálódott haszid közösséget. 1927-es letartóztatását követően Rigába majd Varsóba költözött és a semmiből új oktatási és intézményi infrastruktúrát épített ki. Miután 1939-ben végig kellett néznie, ahogy mindezt a nácik elpusztítják, az Egyesült Államokba menekült. New Yorkba érkezve azonnal új oktatási intézményhálózat kiépítésébe kezdett. Noha betegsége legyengítette, minden erejével azon volt, hogy minél több európai zsidót mentsen meg és hogy az amerikai zsidók új generációját itassa át a haszidizmus szellemével.

a Máchniszéj ráchámim kezdetű imában áll és melyet apósom, az áldott emlékü rebbe, akinek a halálzási évfordulóját ünnepeljük, fog felébreszteni. Legyetek megáldva gyermekekkel, egészséggel és bőséges jóléttel!

M. Schneerson

A BUDAPESTI GETTÓ felszabadulására emlékezünk

A hetvenhét igazi népmesei szám, ám amire idén hetvenhetedjére emlékezünk, az nem mese. Egy rémálom ért véget hetvenhét éve Budapesten, az ún. nagygettó felszabadításával. Ám a történet nem a gettóval kezdődött és nem is azzal ért véget. A gettó mikrovilágában benne volt az egész közép-kelet-európai zsidó lét. Benne voltak a budapesti iparosok és azok, akik vidékről menekülve a főváros olvasztótégelyében reméltek megmenekülni. Benne voltak a vallásosok, a cionisták és a Teleki tér nagyszájú vagányai éppúgy, mint csillagosházak lakói, a menlevéllel bujkálók és azok, akik nem adták meg magukat a sorsuknak. Három történettel tisztelgünk a budapesti gettó felszabadulásának emléknapja alkalmából a mindenkori gettók áldozatai, túlélői és hősei előtt.

„Csokoládé és fokhagyma VOLT AZ ÉLETBIZTOSÍTÁS”

A '30-as évek végén Budapesten született Frankl Chájim apai nagyapja, a máig folyamatosan működő Teleki téri ortodox imaház kiléjéhez tartozott. A sibel civil szervezete, a Gláser Jakab Emlék-alapítvány (GJEA) Teleki '44 kutatása keretében 2013-ban készítettünk életútinterjút az 1949-től Izraelben élő férfival. SZERKESZTETTE ÉS ÖSSZEÁLLÍTOTTA: FRIS KATA

A beszélgetés során sok mindenről szó esett: mesélt a családjáról, felidézte a pesti gyermekkori éveket és az Izraelben kezdett új életük főbb pillanatait, s megosztotta velünk a holokauszt idején vele és a szeretteivel történeteket is. A Frankl család tagjainak sorsa 1944 márciusától 1945 februárjáig sokféleképpen, napról napra, óráról órára alakult a második világháborús politikai erőterben.

A budapesti gettó felszabadulásának 77. évfordulójához közeledve az akkor mindössze nyolcesztendő kisfiú emlékeiből naplószerűen összeállított családtörténettel szeretnénk emlékezni minden áldozatra, a magyar zsidó közösségre, elárvult imaházakra, családokra és otthonokra, ahol nem ragyog fel többet a pénteki gyertyák fénye.

‘20-AS, ‘30-AS ÉVEK

Apai részről a nagyszülők, az ortodox családokból származó Josef Frankl és felesége, Etel a millenni-

um előtt üzemeltetnek, otthonuk egyben a műhely is:

„Az ingkészítés ott volt a lakásban, ez volt a szakmájuk. A nagyszülők vezették, és aztán a gyerekek folytatták, azok ültek a varrógépnél, és azok csinálták.”

A legidősebb fiú, Miklós részt vesz az első világháborúban, tüdőlövést kap. Rokkantként otthon marad és a családi vállalkozásba segít be, akárcsak András, Sándor és Ilonka.

A kis egzisztenciából két fiukat tudják taníttatni. Középső gyermekük, az 1897-ben született Imre (Aron) – Frankl Chájim édesapja – elsőként jár egyetemre, könyvvizsgáló lesz. A legfiatalabb, Jancsi (Eliezer) pedig a fogorvosi pályát választja.

Augusztus 5-én megszületik Frankl Chájim, Frankl Imre és Hoffer Ilona gyermeke.

Az anyai nagypapa pozsonyi, míg az anyai nagymama nagyváradi.

A debreceni hagyományörző zsidó családból származó édesanyának három lány- és egy fiútestvére van. A lányok közül az egyik Tokajba, másik Margittára, a romániai Bihar megyébe megy férjhez. A legfiatalabb lány és a fiú Debrecenben maradnak.

1938

1942

Frankl Chájim unokatestvéreinek édesapját elviszik az orosz frontra munkaszolgálatra.

'44 szeptemberében visszahozták Magyarországra, de ezt követően gyalogmenetben Mauthausenbe hajtják majd.

Chájim szülei a Kossuth Lajos utcában laknak, édesanyjának jól menő vállalkozása van. Polgári, „megalapozott” házat visznek dadussal, takarítónővel, cseléddel. A hatszobás lakásban a folyosói részen van a műhely: „Az anyámnak szalonja volt, Budapest egyik első számú fűzőszalonja. Méltóságos asszonyok jártak hozzá, annak dacára, hogy zsidó volt és kendő volt a fején.”

Ez idő tájt nagybátyja, Sándor Újpesten él a családjával, míg a fogorvos nagybácsikája Obudán lakik és praktizál. Az Illés utca 24.-ben, a nagyszülőknél van két másik nagybátyja, Miklós és András, s az ekora fiatalon megözvegyült Ilonka nagynénje is 11 éves fiával.

Chájim édesapját elviszik munkaszolgálatra, de 2-3 nap múlva hazaküldik, mert szívbeteget.

Így egyelőre a családjával tud maradni.

Az ünnepeket mindig a józsefvárosi nagyszülőknél töltik:

„Oda jártunk imádkozni, jom kipurkor is. Mi jöttünk a Kossuth Lajos utcából, és a Téleki téren imádkozott a nagypapa, nagymama, nagybácsi, nagynéni, ez volt az ő templomuk. Milyen volt ott az élet a környéken, arról fogalmam sincs, mert jöttünk reggel gyalog, bementünk a templomba, és ezzel az ügy le volt zárva, és nem mentünk sehova.

Ortodox család voltunk, az első nap hazamentünk gyalog. A második nap ugyanez

1943

volt, de akkor ottmaradtunk estig a családnál, és villamossal jöttünk vissza az Illés utcából. Mint gyerek, kint játszottam a többi gyerekekkel az udvarban, az volt a fő attrakció.”

Frankl Imre és felesége, Hoffer Ilona már ekkor lengyel menekült zsidókat fogad be és bújtat a lakásukban:

„Volt egy szervezet, ami működött, és kerestek ilyen menedékházakat, és akkor tudták, hogy nálunk van, és hozzánk szállásolták el őket. A cionisták intézték. Férfiak voltak, nem tudtak magyarul, jiddisül beszéltek az anyámmal.”

1944. JANUÁR-MÁRCIUS

Chájim a Dob utcai ortodox elemi iskolába jár. A második kisfiú előtt már nem titok, hogy mi történik Európában, a világban. A náluk lakó lengyel zsidóktól mindenről értesül a családja. Osztálytársai közül, akárcsak ő, sokan egykék. Szülei elmondják neki, hogy az emberek nem akarnak még egy gyereket vállalni ilyen világban, ilyen körülmények között.

A menekültek a lakás nappalijában laknak. Nincs szemben ház, így nem látnak be mások. Ekkor már sűrűn bombáznak, de óvatosságból a lengyelek ilyenkor nem mehetnek le a pincébe. Frankék otthona a legfelső emeleten volt. Gyakran éjjel kell lerohanni, gyorsan, és liftet nem szabad használni. A kisfiú irigyli a menekülteket, hogy lemenniük se kell és még a fényszórókat is láthatják: „Én is azt akartam, hogy ott maradhassak fönt. Látni akartam a fényszórókat, ahogy keresik a gépeket. Az anyám megőrült ettől, erővel cipelt le mindig.”

1944. ÁPRILIS

1944. MÁJUS

Tizenkilenc lengyel férfi bujkál ekkor náluk a Kossuth Lajos utcában. A lakást nem hagyhatják el:

„A házmesternek jól fizettek, hogy hallgasson. Aránylag rendes ember volt, nagyon vallásos katolikus volt. És az anyám tudta, hogyan kell vele beszélni, hogy

az Isten ne büntesse meg, és a pénz is megnyugtatta.”

1944. május 14. és július 9. között Magyarország vidéki zsidó lakosságának nagy részét deportálják, többségüket az auschwitzi koncentrációs táborba. Chájim nagybátyját, Sándort is elviszik Újpestről, mivel az ekkor még nem tartozik a fővároshoz, vidéknek számít.

Idősebb anyai nagynénjeit családjikkal együtt deportálják Margittáról Auschwitzba.

1944. JÚNIUS

A budapesti zsidókat 1944 júniusában nem egy jól körülhatárolt, területileg egységes gettóba zárják, ahogyan az Varsóban vagy a régió más nagyvárosaiban korábban történt. Ehelyett a magyar hatóságok úgynevezett „csillagos házakat” jelölnek ki a zsidónak minősülő lakók számára. 1944. június 16-án hirdetik ki a rendeletet és június 24-én éjfélig kell az átköltözéseknek megtörténni.

Két nagybátyja, András és Miklós, valamint Ilonka nagynénje Etel nagymamával átköltözik a Teleki tér 10.-ben lévő zsidó házba. (A nagypapa jóval a kényszerlakhely kijelölése előtt meghalt.)

Frankl Chájim és a szülei azonban egyáltalán nem költöznek be csillagos házba: a család két részre válik és innentől bujkálnak. Frankl Imre és Hoffer nagypapa hamis papírokkal mint kibombázottak, valahol a Fővám tér mellett laknak: *„Ott éltek, teljesen elszigetelve tőlünk. A debreceni nagynéném tudta, mi történik, feljött Budapestre. Anyám, ő és én voltunk együtt. Minden pár napban változtattuk a helyünket, laktunk lakásokban, pincékben, itt-ott. Kapcsolatban voltunk a földalatti mozgalommal. Kaptuk a papírokat, és osztogattuk az utcán, nemcsak iratokat kaptunk, lettek hamisítva a passzusok is, és azt is osztogattuk.”*

A lengyel menekültek ekkor még maradnak a Kossuth Lajos utcai lakásukban, de hogy miként szivárogtak el onnan, mai napig nem tudja. Többen közülük Izraelben élnek, mások a tengeren túlra mentek.

Etel nagymama meghal a Teleki téri 10.-ben, a csillagos házban. A család, ha nehezen is, de ekkor még el tudja intézni, hogy a közelben lévő Salgótarjáni úti zsidó temetőben eltemethessék.

Chájim édesanyjának fivére Debrecenben csatlakozik a cionista mozgalomhoz. *„Mivel ez az ortodoxoknál fekete zászló volt, a közönség kihányta magából a cionistákat, végül kiment Magyarországról a Kasztner-vonattal.”*

1944. JÚLIUS-AUGUSZTUS

1944. SZEPTEMBER

Unokatestvérének édesapját, miután munkaszázadával épségben visszatérnek az orosz frontról, az óbudai téglagyárban viszik. A nagynéninek szereznek hamis iratokat, amivel ki tudná hozni a férjét, de a nő fél odamenni. Így a férfit elhurcolják Mauthausenbe.

Édesanyja, Hoffer Ilona és húga a Horthy-proklamációt követő nyilas terror idején, a holokauszt legsötétebb hónapjaiban is folytatják tevékenységüket. Van, hogy csak kicsin múlik, hogy megússzák a letartóztatást. *„Egyszer a Tatra utcában laktunk, nem emlékszem már, hányas szám alatt, nem is fontos. Ott volt az unokatestvérem is az anyjával. Lementünk a ház kertjébe játszani, és egyszer csak azt mondja, hogy itt valaki figyel minket, gyere gyorsan el. Akkor fölhohantunk, mondtuk, hogy néznek minket, fogtuk a kis kofferünket és elmentünk. Nem voltunk, csak néhány száz méterre, mikor jöttek is a nyilasok és kerestek minket.”*

1944. OKTÓBER

1944. NOVEMBER

Egy alkalommal elfogják a nagynénit, amikor egyedül van. Nem tud mit csinálni, megveri a nyilasokat. Ez lesz a szerencséje, mert a nyilasok úgy gondolják: *„ez nem lehet zsidó, mert zsidó nem viselkedik így”.*

A kis családi csapat hamis papírokkal, napról napra él. Így megy macska-egér harc. *„Kerestünk aztán hordárt, aki átvigye a holmikát az egyik pincéből a másikba. Detektívek voltak, odajöttek hozzánk és letartóztattak kommunista uszítás miatt.*

Kutattak a táskában. Megtalálták az összes hamisított blankettát, papírokat. Schutzpassok, születési bizonyítványok, keresztlevelek, volt ott minden, ami kell. Minden hamis volt.

De ami a legrosszabb volt, hogy volt két dolog a táskában, csokoládé és fokhagyma. A csokoládé, ha valami történik, ad energiát, a fokhagyma ad vitaminokat. Ebből meg lehet élni, ez volt az alapja az életbiztosításnak.”

Két nő és a nyolcéves gyereket beviszik a rendőrségre, s vallatni kezdik a „legpuhábbat”, a kisfiút.: *„Három napig vallattak, nem közöltem, hogy zsidó vagyok. Nehéz felfogni, de ilyen helyzetben lehet egy nyolcéves gyereknek a fölfogása és a viselkedése, amit csinál maga körül, egy húszévesé. Mert egy gyerek mindent fölfog. Az okos magyar akkor azt mondta, vedd le a nadrágodat. Miért nem mondtad meg elsőre, akkor mennyi verést spóroltál volna meg magadnak! Zsidóknál nem kellett nekik a kommunizmus, elég volt, hogy zsidó vagy, úgyméghalsz, akkor mit számít.”*

1944. DECEMBER

Innen a Keleti pályaudvar melletti Toloncházba viszik át őket. „Akkor már minden össze volt bombázva. Anyám, nem tudom, miképpen, de fölvette a kapcsolatot a rokonunkkal, akik a Vadász utcában voltak. Anyám unokatestvérének a férje a Mizrahim cionista vallásos pártnak volt. S ez a nagynéni, nem tudom, hogyan, átvitt engem a Vadász utcába.”

Édesanyját és annak húgát átszállítják a Toloncházból a gettóba. Ott ismét összekapcsolódnak a földalatti mozgalommal, hamis iratokat kapnak, kijönnek a gettóból és tovább bujkálnak a városban a felszabadulásig.

Nagybátyját, Frankl András ’44 késő őszén az utcáról vitték el. Lehet, hogy a Dunába... Soha nem tér vissza. Unokatestvéré, Ilonka nagynénje fiát szintén az utcáról hurcolták el. Többé nincs hír felőle...

Frankl Sándor, másik bácsikája csodával határos módon visszatér Auschwitzból. Édesanyja és annak húga bujkálva vészeli át az ostromot. Chájimot a Vadász utcai Üvegházban éri Pest felszabadítása. „A felszabadulás után összekapcsolódtak a nagyapával és a papámmal, és jöttek értem. Budapesten nem lehetett meglenni, nem volt víz, nem volt élelem.

A Kossuth Lajos utcai lakást bombatalálat érte, egy egész szoba teljesen le volt szakadva. Villany nem volt, nem volt semmi. Elhatároztuk, hogy lemegyünk Debrecenbe. A nagyapám, akkor már közel volt a nyolcvanhoz. A hó a térdemig ért. Volt nálunk cérna, amire nagyon nagy kereslet volt. A falusiaknál adtunk cérnát, és kaptunk szállást. Ennivalót nem kaptunk, hát ott sem volt ennivaló. Így mentünk Monorig. Ott már voltak tehervonatok, és azzal utaztunk Szolnokig, onnan meg személyvonattal men-

1945

tünk. Debrecenbe’ volt egy családi ház, ott el lett ásva krumpli, káposzta, talán még más dolgok is, és ott már rendezett viszonyok voltak. Ott maradtunk, amíg Budapest egy kicsit rendeződött. A lakást kettéválasztották, a lebombázott rész még le volt zárva. Ennivaló nem nagyon volt akkor sem. A lebombázott részben neveltünk tyúkot, hogy legyen hús is és tojás is.

És lassan-lassan a dolgok megszerveződtek.”

FORRÁS: FORTEPAN

Rákóczi út 32., 1944

A szöveg a Gláser Jakab Emlékalapítvány, Teleki '44 kutatás szellemi tulajdona. A Frankl család a háború után Csehszlovákián keresztül menekült Izraelbe és csak a legszükségesebbeket vitték magukkal. Így a fényképeik mind elvesztek.

A TELEKI-EXPEDÍCIÓ: feltárul a józsefvárosi zsidók múltja

Fris Kata, a Gláser Jakab Emlékalapítvány tagja immár 10 éve foglalkozik azzal a kutatással, amely a Teleki tér környékének egykor volt zsidó életét térképezi fel. Mint mondja, bár nem a kerületben született, mégis igazi józsefvárosi lokálpatrióta és teljesen másként nézi a városrész jellegzetes házait és köztereit, mióta bepillantott a múltjukba. A 8. kerület utolsó, ma is folyamatosan működő stibeljének, lakásimaházának történetén keresztül egy eddig ismeretlen múltat tár fel nekünk. STEINER ZSÓFIA INTERJÚJA

– Hogy kerültél kapcsolatba a Teleki téri stibellel?

– A Telekire úgy kerültem, mint oly sokan: valaki elhívott. Mayer András, a zsinagóga közösségének egyik vezetője és szervezője mindig nagyon szorgalmazta, hogy jöjjenek nők, lányok a templomba, mert itt nagyon erős volt mindig is a női szakasz. Engem Hollander Judit invitált, akivel munkakapcsolat és barátság is összekötött minket. Ez 12 éve történt, azóta telekis vagyok. „A Teleki” nem csak egy szakrális tér, hanem van itt egy közösségi szellem, egy pozitív erő, ami megfog és befogad.

– Hogy lett ebből kutatás?

– Már egy ideje lejártam, ismertem a többieket, hallottam a történeteket, sokat beszélünk arról, hogy valahogy meg kell menteni ezeket az emlékeket. Ez az egyedülálló kulturális háttérű és történelmű tér, valamint a környéke mindig is kívül esett a tudományos kutatók – történészek, szociológusok – érdeklődési körén. A Mayer testvérek, András és Gábor, ekkorra már elkezdték rö-

Fris Kata a Kóser nyolcker sétán

zíteni az imaház utolsó pillanatait, amikor még az öregek meséltek az életükről, az 1911 óta működő stibelről. Viszont a mindennapokról keveset beszéltek. Arról, hogy hova jártak iskolába, imádkozni, hol vásároltak vagy éppen szórakoztak, milyen volt a Teleki téri Használtcikk-piac, amit mindenki csak bulvárszinten ismer. 2012-ben egy sikeres EU-s pályázat segítségével indult el a Teleki '44 kutatás, azzal a céllal, hogy feltérképezzük a szűkebben vett környék zsidó múltját.

A Teleki-expedíciót, ahogy magunk között a kutatást neveztük, a Magyar Tudomá-

nyos Akadémia (MTA) Szociológia Kutatóintézetével együttműködve csináltuk, szakmai segítséget és archivációs teret biztosítottak a projekthez. Kovács Éva szociológus, a bécsi Wiesenthal Központ tudományos programigazgatója – akkor a MTA TKSZI Módszertani és Kutatástörténeti Osztály vezetője – készítette fel bennünket az interjúkészítés módszertanából, s mindvégig támogatta a munkánkat.

– Kik vettek részt ebben?

– Bárki bekapcsolódhatott, nem volt feltétel a szociológiai végzettség vagy a tudományos előélet. Kezdetben főleg az imaház tagjai voltak a kutató-aktivisták, de aztán csatlakoztak fiatal szociológusok is, akiket ajánlottak vagy külsős résztvevők, akiknek épp a kutatási témánk volt izgalmas. Bár előtte nem volt kötődésük a Teleki 22-höz, őket is bevonzotta. Így került közénk pl. Gergely Dániel, aki elhozta a Telekire az édesapját, ő pedig a valaha a környéken élt idős barátját, Reisler Ferit.

– *Ha jól tudom, ő a Teleki környékén nőtt föl, de nem volt vallásos.*

– Igen, itt a Lujza utcában és a Teleki téren töltötte a gyerekkorát, a Dob utcai ortodox elemibe járt és a Pápáról származó anyai nagymamája rabbinak szánta őt. De az apukája halála után – ő a holokauszt áldozata lett – megfogadta, hogy soha többet nem teszi be a lábát a zsinagógába. Úgy érezte, a háború elvette tőle imádott édesapját és a gyerekkorát is. De épp a kutatás által, élete utolsó éveiben járt a Telekire, nagyon szerette mindenki.

– *Akkor mondhatjuk, hogy a kutatás építette is a közösséget?*

– Mindenképp, már csak azért is, mert ez egy alulról jövő kezdeményezés volt. Az imaház jelenlegi közössége akarta megismerni az elődei múltját. Ezt az alternatív társadalom-kutatási módszert közösségi részvételi kutatásnak nevezik, manapság egyre népszerűbb, gyakran mozdul el errefelé a szociológia. A képzett kutatók és a helyi közösségek együttműködve teremtenek releváns tudást, ami közös gondolkodás eredménye és tükrözik az összes résztvevő érdekeit, tudását, szempontjait, értékeit. Az az elképzelés, hogy akik benne vannak a vizsgált csoportban, azok jobban ismerik a helyi viszonyokat, kapcsolatokat. Esetünkben például az interjúk során sokkal jobban értik, ami elhangzik, mint egy külsős és jobban tudják, mik a releváns információk és mi az, amivel az interjúalany esetleg csak a kérdezőnek akar megfelelni.

– *Ezek a korábban említett életútinterjúk adják a kutatás gerincét. Hogy készültek ezek?*

– Mélyinterjúk voltak, nem irányított beszélgetések. A módszerünk az volt, hogy nem folyamatosan kérdeztünk – el lehet képzelni, hogy ez milyen nehéz volt, már csak a zsidó toposzt nézve a folytonos belekérdezésről (nevet) –, hanem elmondtuk a célt és hagytuk, hogy az adatközlő meséljen. Mi csak szemkontaktussal, testbeszéddel jeleztük a figyelmet, érdeklődést. Így jobban jöttek fel az emlékek, azt az informá-

ciót osztották meg, amit ők tartottak fontosnak. Párban dolgoztunk, volt egy jegyzetelő és egy interjúkészítő, aki tartotta a kontaktust. Ha a végén valami pontosításra szorult vagy nagyon érdekes volt, arra rákérdeztünk a jegyzetelő feljegyzései alapján. Ezt nehéz volt megtanulni, hiszen izgatottan hallgattuk a visszaemlékezéseket, s nem volt szabad belekérdeznünk.

– *Csak írásban rögzítettétek az interjúkat?*

– Nem. Majd' minden esetben készült hangfelvétel és ahol lehetőség volt rá, videó is. Nem csak öncélúan akartuk megismerni a történeteiket, szerettük volna megosztani is ezeket. Az MTA 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményében található interjúink tudományos céllal, különböző hozzáférési jogosultságokkal kutathatók. Az adatközlők rendelkezettek, hogy milyen céllal és hol használhatók majd fel a személyes történeteik.

– *Milyen módszerekkel dolgoztatok még az interjúkon kívül?*

– A kutatócsoportban voltak, akik levéltárakban, statisztikai hivatalban vagy éppen a fővárosi Tervtárban keresték a forrásokat, mások az épületeket járták végig és az épített örökséget rögzítették.

– *Elkészült akkor ez a kutatás – hogyan él tovább az információ?*

– 2014. szeptember 22. és 24. között a Teleki '44 projektet egy komoly, háromnapos szakmai rendezvénnyel zártuk. A „*Fiatalok és fiatalabbak találkozója – Konferencia az elfeledett Teleki téri zsidóságról*” eseményen a kutatásban elért eredményeket dolgoztuk fel. Kutatók és a sajtó egyre többször és szélesebb körben használják fel az eredményeinket.

De azt nem mondhatjuk, hogy elkészültünk vele. Ezt nem lehet leteenni, azóta is tart. Most már hírünk van, mindig jelentkezik valaki, hogy a rokonai vagy ő maga itt élt a környéken, és szeretnék megosztani az

információikat. A mai napig interjúzunk, kordokumentumokat archiválunk, fotózni járunk. Ennek a munkának lesz az eredménye Barbara Spitzer rendezésében a Gláser Jakab Emlékalapítvány immár harmadik dokumentumfilmje, amely az 1940-60-közötti korszakot dolgozza fel.

Fontos számunkra a tudásmegosztás, örömmel adjuk tovább, amit felfedeztünk, megtudtunk. Konferenciákon, workshopokon tartunk előadásokat. Cikkeket írunk, kerekasztal-beszélgetéseken veszünk részt, józsefvárosi zsidó helytörténeti sétákat gyerekeknek és diákoknak interaktív játékokat és érzékenyítő foglalkozásokat szervezünk.

– Ez talán a legritkábban „megénekelte” időszak, pedig tudjuk, hogy meglepően aktív zsidó élet zajlott ekkor is.

– Ez így van. Maga az eredeti pályázat is a II. világháborúval kapcsolatos emlékezetpolitikáról szólt. Nagyon sokszor az interjúkban is erre az időszakra koncentráltunk, pedig a '45-től '60-ig terjedő korszak hihetetlenül izgalmas, és nagyon kevés az anyag róla.

– Mennyire szigorúan fókuszáltak a Teleki tér környékére? Mekkora körben kutakodtak?

– A kisebb fókusz közvetlenül maga a Teleki László tér és a zsinagóga közössége volt. A nagyobb kör az egykor volt Külső-Józsefváros, a Fiumei út, Rákóczi út bal oldala és a Baross utca által határolt terület. Hogy mennyire léptünk ki ebből, az az interjúalanyoktól is függött, de erre összpontosítottunk legin-

kább. Ez egy nagy négyzet tulajdonképpen, amit virtuálisan és valóságosan is bejártunk, és próbáltuk a múltat előhívni a személyes történetek és a történelmi archív dokumentumok segítségével.

Az újdonság erejével hatott számunkra is, hogy milyen pezsgő zsidó élet, kóser infrastruktúra volt a Teleki téren és környékén az 1910-es évektől a II. világháborúig. Az ortodox hitközségnek is volt itt a Magdolna utcában egy szerényebb, de ugyanolyan aktív központja, mint a mindenki által ismert Kazinczy utcai: mikve, iskola, vágoda és húsbolt is működött benne.

– Hány interjúalannyal beszéltek?

– Több mint hetven interjúval vagyunk túl. Van olyan, akivel összesen 1-1,5 órányi anyag készült csak, és van, akihez többször is visszatértünk és vagy tíz órányi beszélgetést rögzítettünk.

– Mi volt a kutatás legmeghatározóbb pillanata számokra?

– Nekem ez egy nagyon kedves dolog lett, nehéz választani. De elmesélek egy történetet.

Sok információt szereztünk a régi hirdetések, újságokból, lakcím- és névjegyzékekből arról, kik laktak itt régen, milyen infrastruktúra volt, hogy változott ez az évek során.

Az Országos Széchényi Könyvtárban az egyik kutató rábukkant jó néhány Teleki téri hirdetésre az Ószeres Ipartársulat időszakosan megjelenő lapjában. Merthogy ilyen is volt, 1930-tól '33-ig adták ki, természetesen Teleki tér címmel. Aztán a válság összeroppantotta. Bel-

sős hírek voltak benne, de nagyon sok információt megtudtunk belőle. Például azt, hogy a Népszínház utca 31.-ben dolgozó Römer Erzszi az ószeresek fotósa is volt, tizenöt százalék kedvezményt kaptak, akik hozzá jártak. A nagymamát is fotózta (Spindler Évát – a szerk.).

Ezután kifejezetten kerestem a hirdetéseket, hogy megértsem, milyen lehetett a környék, mivel szépítkeztek a nők, ki milyen kóser árut honnan vásárolhatott, ilyenek. Egy idő után vittem magammal az interjúkra ezeket a hirdetéseket kinyomtatva, és ha épp szoba került valami, akkor rákérdeztem. Így volt ez Valcz néninél is. Az idős hölgy olyan aprócska volt, hogy nem ért le a lába a kanapéról. Ült, lógázta a lábát mesélés közben, én pedig, amikor már lehetett, rákérdeztem néhány üzletre. Annyira megörült és visszakérdezett rögtön mosolyogva: te is oda jártál vásárolni, te is abban a cukrászdában etted a süteményt? Boldog volt, hogy mindenféle hosszúságos magyarázkodás nélkül olyan dolgokról beszélhet, hogy hol vette az újságot az apukája, hol vették az anyagot a blúzához, amit aztán az anyukája varrt meg neki. Mint ha csak a barátnője lettem volna a harmincas évekből. A köztünk lévő hatvan év ellenére ilyen kapcsolatot tudtam vele teremteni a hirdetések, a korabeli infrastruktúra ismerete által. Csodálatos volt látni, hogy az interjú hatására ennyire ott van újra a gyerek- és fiatalokrában, látszott, hogy élvezzi a társalgást az akkori életmódról.

– Mi, józsefvárosi zsidók, a családunk múltjának kontextusba helyezését kaptuk a kutatástól – te mivel gazdagodtál személyesen a kutatás által?

– Nemcsak információkat kaptunk, de rengeteg élményt is és szorosabb kötődést a kerülethez. Évekig dolgoztam itt azelőtt, de mostanra nekem a „nyócker” már nem olyan, mint másoknak. Nem azt látom az utcán járva, hogy most milyen, hanem szinte házról házra látom, hogy kik éltek itt valaha, milyen volt régen, mit adott ez a környék az itt élő embereknek.

ZSIDÓ ÉLET MEZŐKÖVESDEN

A közvetlenül a világháború után született generáció tagjaként, holokausztot túlélő szülők gyermekeként, sokszor érzem, hogy kimaradtak életemből olyan egyéni és közösségi élmények, melyet gyermekeim és unokáim szerencsére már nem nélkülöznek. Egyrészt a nagymamák, nagyapák gondoskodó szeretetét, a nagynénik, nagybácsik, unokatestvérek nagy számát, vagyis a nagycsalád által nyújtott biztonságot. Másrészt az aktív vidéki zsidó közösségi életet. DÉNES (DEUTSCH) ISTVÁN ÍRÁSA

Mint ismert, a holokauszt után visszatértek nagy része kivándorolt vagy nagyobb városokba, elsősorban Budapestre költözött. A vidéki kis települések zsidó közösségei elnéptelenedtek, zsinagógáikat lebontották, jobb esetben más funkcióval, de megmaradtak.

Ez történt Mezőkövesden is, ahol életem első 14 évét töltöttem. Az 1960-as években már csak kisszámú zsidó család élt ott, a zsinagóga romos állapotban volt, de volt egy órásmester, Eisler Mihály, aki nem adta fel. Rendbe hozta a zsinagóga előterét, vaskályhával biztosította a fűtést és igyekezett a hitéletet fenntartani. Komoly szervezőmunkát igényelt ünnepekre a minjen megléte, illetve a vallásos zsidó élet kellékeinek beszerzése.

Gyermekként sem volt könnyű ott zsidónak lenni, mindenki ismert mindenkit, éltek az előítéletek, az antiszemitizmus fojtott megnyilvánulásai. Sokszor kellett verekednem, ha lezsidóztak, amiből többször vesztesen kerültem ki. Az általános iskola, ahová jártam, a zsinagóga mellett volt. A nagyobb fiúk szórakozása volt, hogy kóvel bedo-

bálták a zsinagóga még meglévő ablakait. Miután ezt bejelentettem az iskola igazgatójának, sokáig ki sem mertem menni az utcára, félve a nagyfiúk beígért megtorlásától.

Az utóbbi időben sokszor gondolok vissza a gyermekkoromra, és megfogalmazódott bennem az igény, hogy utánanézzek, hogyan éltek elődeim, milyen zsidó közösség élt Mezőkövesden.

MEZŐKÖVESD ZSIDÓ LAKOSSÁGÁNAK TÖRTÉNETE

A HITKÖZSÉG MEGALAPÍTÁSA ÉS INTÉZMÉNYEI

Mezőkövesd Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, a Bükk hegység lábánál, 40 km-re a megyeszékhelytől, Miskolctól. Az 1940. évi népszámlálás adatai szerint húszezer lakosa közül mintegy 900-ra volt tehető a zsidó lakosok száma, amely 180-200 családot jelentett.

Valószínűleg már a török hódoltság utáni években lakhattak zsidók a környéken, ezt régi, sokszor olvashatatlan feliratú sírkövek tanúsítják. Az első sírkövön, amelynek dátuma kiolvasható, Schwartz Júda nevét találjuk, 1810-ből. Az első jegyzőkönyvet, amelyet az 1944. évi német megszállásig a hitközség levéltárában őriztek, 1850. október 12-én kezdték meg a mezőkövesdi zsidók magyar nyelven, mely egyben a hitközség megalapításának időpontja is. Az első rabbi Wechsler Soma volt.

Az első zsinagógát 1853-ban, az újat 1896-ban építette a hitközség, az Arany János utca 1. számú telken, saját erejéből.

A mezőkövesdi hitközség eleinte az ábrányi rabbisághoz tartozott, majd az 1871. évben, amikor hivata-

losan ortodox hitközséggé alakult, a rabbiság is önállóvá vált, sőt anyakönyvi kerületi székhely lett.

Hozzá tartoztak a következő közösségek: Szentistván, Mezőnyárad, Mezőkeresztes, Ábrány, Sáj, Geszt, Daróc, Kács, Borsodszemere, Szihalom, Tard, Bogács, Novaj, Noszvaj, Szomolya, Borsodivánka, Cserépfalu, Bükkzsérc, Andornaktálya, Négyes és Ostoros.

Az elemi zsidó iskola 1889-ben nyílt meg, két év múlva már két tanárt alkalmazhatott.

Az új rituális fürdő 1926-ban készült el, míg az új iskolaépület 1929-ben avatta fel Plattner József elnök.

A hitközség második rabbija Ehrenfeld Samu (1896-1904), harmadik rabbija Jungreis Izidor volt. Jungreis főrabbi alapította a jesivát 1908-ban, majd később talmudóra-oktatás is létesült. Az 1930-as években 15-20 növendéke volt a jesivának.

A hitközség szolgálatában állott a rabbi, a dáján, két metsző, két hitoktató, egy samesz és egy mikvekezelő. A metszők végezték el a kántori és a tóraolvasói feladatokat is, a samesz pedig adminisztrációs teendőket látott el. A Chevra Kadisa tagjai önként, fizetség nélkül dolgoztak. Működött egy magántulajdonban lévő pászkaüzem és, természetesen, egy kóser mészárszék is.

A ZSIDÓSÁG GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI MEGOSZLÁSA

A zsidók többsége kiskereskedelemmel, kisiparral és háziiparral foglalkozott. Mezőkövesd község 1944. június 11-i jelentése szerint 90 üzlet és üzem volt zsidó tulajdonban. A zsidók látták el a lakosságot fűszerrel, rőfös és rövidáruval, náluk volt kapható a cipő, csizma, divatáru, építőanyag, vasáru stb.

A kiskereskedők, kisiparosok, magántisztviselők jelentették a zsidó középréteget. A település központjában éltek. Volt rádió minden házban, járattak egy napi lapot. Igyekeztek, hogy gyerekeik legalább középiskolát végezzenek.

Felsőbb rétegnek számított, a községben élő három nagykereske-

dő, malomtulajdonos, vállalkozó, bankigazgató, néhány jobb módú magázó és a közel húsz orvos és ügyvéd. Az akkori viszonyokhoz képest luxus körülmények között éltek, üdülőhelyekre és külföldre utaztak, Budapestre jártak vásárolni és szórakozni. Otthonaikban komoly házi könyvtárak volt, gyermekeik egyetemre járhattak.

A szegény zsidók voltak az alkalmi munkából élők, házaló kereskedők, munkanélküliek. Küzdöttek a napi betevő falatért. Gyermekeik az elemi elvégzése után szakmát tanultak vagy kisegítő munkát végeztek valamelyik üzletben.

HITÉLET ÉS OKTATÁS

A mezőkövesdi hitközség nem csak nevében volt ortodox. A zsinagóga nemcsak szombaton és ünnepeken telt meg imádkozókkal, hanem hétköznap reggelként és estéként is. A Sávutot (svüesz) és hosáná rábá éjjelen megtartott tóranaluláson, a tikunon is sokan vettek részt. A szlichot (szlichesz) imákról, a hideg őszi hajnalokon, szinte senki sem hiányzott és lelkiismeretesen végigböjtölték az összes böjtöt.

Volt több talmid háchám (komoly talmudtudással bíró ember) is a hitközségben, de szakállt csak kevesen viseltek, a többség borotvált arcú, modern öltözetet viselő ember volt. Haszid csoport nem volt a községben, strájmilit senki nem hordott. A közösség az askenáz szokásokat követte.

Nagy szenzáció volt, mikor a kállói rebbe el látogatott Mezőkövesdre. Különleges látvány volt, ahogy a haszidok igyekeztek a rebbe közelébe jutni a meláve demálká lakomán, hogy kapjanak a srájbemből, a rebbe által megáldott falatokból. Élményszerű volt látni, ahogy a két rabbi, a kállói és a vendéglátó Jungreis rabbi szent áhítattal lépeget a haszidok táncoló körében.

A jesiva vezetését idővel Jungreis Mór rabbi vette át, aki a dáján tisztjét látta el. A talmud tórában két csoportban tanultak. A hatosztályos elemi iskola igazgatója Weisz Jakab volt. A harminc-negyven különböző korú gyerekek tanítása két tanteremben folyt.

ZIONISTA MOZGALOM

Erosz zionista mozgalom nem volt Mezőkövesden, egyedül a Klal zionista mozgalom tett kísérletet csoport megalakítására. Időnként sikerült az ifúságot összehozni, kirándulásokat szervezni, Erec Jiszráelről mesélni, erci dalokat tanítani, olykor még kék-fehér zászlót is merészeltek kitűzni. Volt érdeklődés Cion iránt, néhányan az első világháborús orosz fogságból cionistaként jöttek haza. Kevesen alijáztak, ennek egyik oka az angol hatóságok lelketlen bevándorláspolitikája volt.

A KATASZTRÓFA

Az első döbbenetet Mezőkövesden az váltotta ki, amikor 1941 nyarán három család eltűnt a községből. Senki sem tudta, hogy mi lett velük. Csak később lett ismert, hogy a KEOKH utasítására Kamenyec-Podolszkijba hurcolták és meggyilkolták őket. Később egyre több munkaszolgálatos halálhíre érkezett.

A mezőkövesdi zsidó elemi iskola tanulói (1937)

FORRÁS: DR. SIMOR [SCHLESINGER] JEHÚDA: MEZŐKÖVESD ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓ KÖZÖSSÉGÉNEK EMLÉKKÖNYVE

Emlékmű Mezőkövesden

A mezőkövesdi járás főszolgabírója 1944. április 11-én adta közre azt az országos rendeletet, amely előírta a zsidók számára a 10x10 cm-es kanárisárga színű hatágú csillag viselését.

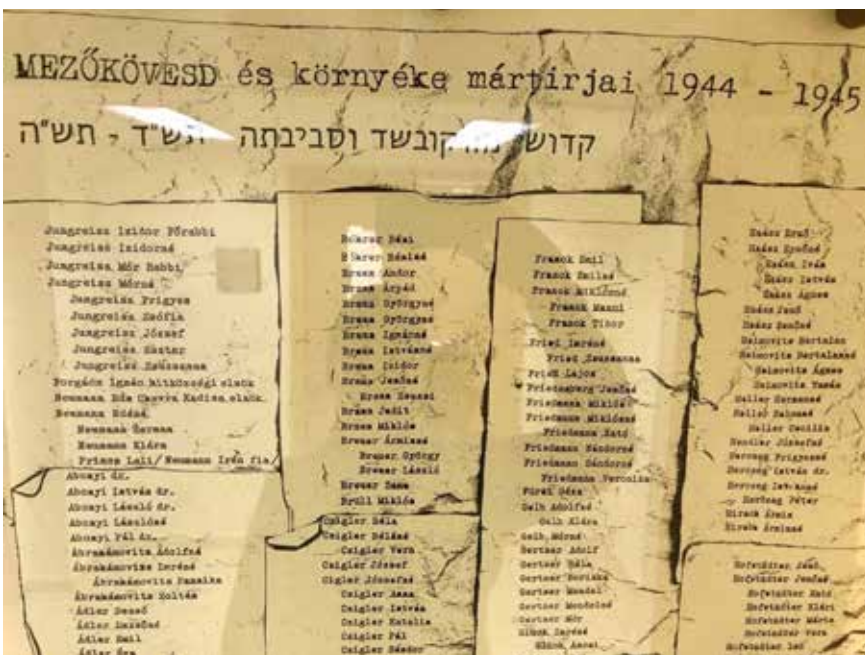
Május 17-én rendeli el a főszolgabíró a gettó felállítását és hattagú Zsidó Tanácsot alakítanak. A rendelet a gettó területeként, a Hársfa, Diófa, Kőrifa, Arany János, Juharfa és Szegfű utcák által körülhatárolt területen lévő 37 házat jelölt ki. A helyi zsidók két, környékbeliek három napon belül voltak kötelesek a gettóba költözni. A Zsidó Tanács köteles volt pontos névlistát készíteni minden zsidóról, négy példányban. Akkor még senki sem tudta, hogy ez a lista a deportáláshoz kellett.

Június első napjaiban felszámolták a gettót, és a zsidókat a miskolci téglagyárba vitték, majd onnan Auschwitzba deportálták.

A zsidó közösség nagy része ott halt mártírhalált.

1993. december 12-én Jeruzsálemben a Jád Vásem intézet központi épületében, Neumann József adományából emléktáblát avattak, amely Mezőkövesd és környéke mártírjainak állít emléket, közel 900 léleknek.

A mezőkövesdi áldozatok emléktáblája a Jád Váseemben

A KÖZELMÚLT ÉS A JELEN

A felszabadulás után a túlélők egy része visszatért Mezőkövesdre, és szét-hordott értékeik egy részét vissza-kapva igyekeztek új életet kezdeni.

Az 1956-os forradalom alatt a megmaradtak egy része kivándorolt Amerikába, Izraelbe.

Ezek után az ottmaradt néhány családot, a már említett, Eisler Mihály órásmester igyekezett összetartani és a hitéletet fenntartani.

Ennek köszönhettem én is, hogy 1961-ben, a kis közösség segítségével, bár micvó ünnepségem volt. Felkészítésemet egy Miskolcra, hetente hozzám látogató rabbi végezte.

Erre emlékeztem meghatódva, közel 60 év múltán, amikor ikerunokáim készültek saját bár micvájukra, és a Nagyfuváros utcai zsinagógában először vették fel tfilinjüket.

A háború után született fiatalok a nagyvárosokban tanultak tovább, és ott alapítottak családot.

Az idősek, a háborút túlélte generáció tagjai meghaltak.

Időközben a zsinagógát lebontották, a zsinagóga udvarán felállított mártír emlékművet, a miskolci zsidó temetőben helyezték el.

Ma már csak a vasúton túli zsidó temető az, ami az itt élt zsidó közösség emlékeztet.

Bízom benne, hogy ez a kis múltidézés, betekintést engedett az itt élt zsidó közösség életébe, és örök emlék lesz minden ma élő, és az utánunk jövő azon nemzedékek számára, akiknek gyökerei Mezőkövesdre nyúlnak vissza.

A szerző fiával és unokáival (2019., Budapest)

„KÖNNYEBB HARC KÖZBEN meghalni, mint egy gázkamrában”

A VARSÓI GETTÓFELKELÉS

A holokauszt során meggyilkolt zsidókkal szemben gyakran elhangzott az a vád – még Izraelben is, az állam fennállásának első évtizedeiben –, hogy passzívan, sorsukba beletörődve, harc nélkül sétáltak a vágóhídra. Ez a megállapítás azonban igen távol áll a valóságtól.

NAFTALI DEUTSCH ÍRÁSA

A második világháború alatt összesen ötven település gettójában, öt koncentrációs táborban és 18 munkatáborban tört ki kisebb-nagyobb fegyveres harc a náci csapatokkal és csatlósikkal, elsősorban Lengyelország területén. A varsói gettófelkelés volt a legnagyobb és legszervezettebb mindezek közül. Bár a harc az első pillanattól kezdve bukásra volt ítélve, a felkelők a saját kezükbe vették a sorsukat és minden erejükkel küzdöttek az elpusztításukra törő erők ellen. Példájuk nyomán számos helyen tört ki felkelés a náci megszállás alatt lévő területeken. A felkelés vezetői az öt évvel később kikiáltott Izrael Állam legnagyobb hősei közé emelkedtek és sokáig ez az esemény volt az, mely az ellenállásra koncentráló izraeli holokauszt-emlékezetet a leginkább meghatározta.

A VARSÓI GETTÓ FELLÁZAD

Lengyelország megszállását követően a németek azonnal megkezdték a zsidók gettósítását. A legnagyobb gettót a fővárosban, Varsóban állították fel. Ennek 3,3 km²-es területén 300-400 ezer embert zsúfoltak össze, azaz a város lakosságának egyharmadát a város területének 2,4 százalékán tartották 3 méteres falak mögé zárva. Már a deportálások megkezdése előtt rengetegen vesztették életüket a betegségek, az éhezés és a hatóságok brutalitása miatt.

1942-ben a német vezetés tömeges deportálást rendelt el. A Großaktion Warschau nevű akciót Ferdinand von Sammern-Frankenberg SS-parancsnok irányította. Az első, haláltáborba induló vonat 1942. július 22-én gördült ki az állomásról, éppen a legnagyobb zsidó gyásznapi, áv hó 9. beköszönté előtt. Két hónap alatt mintegy 250-300 ezer zsidót hurcoltak a treblinkai haláltáborba. A zsidók eleinte elhitték, hogy munkára szállítják az embereket „keletre”, ám idővel mindenki számára világossá vált, hogy a vonatok a halálba viszik utasaikat. Ekkor a gettó megfogyatkozott lakossága – már csak 55-60 ezer ember élt a gettóban – a fegyveres ellenállás mellett döntött.

Az első fegyveres összecsapások 1943 januárjában kezdődtek. Ezek célja a deportálások lelassítása volt, illetve így próbálták elérni, hogy a gettón kívül működő lengyel ellenálló szervezetek komolyan vegyék a zsidó felkelőket és nagyobb támogatást nyújtsanak nekik. A megváltozott helyzetben két fegyveres csoport, a jobboldali Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW), a Zsidó Katonai Szövetség és a baloldali Żydow-

ska Organizacja Bojowa (ŻOB), a Zsidó Harci Szervezet vette át a gettó vezetését. Közülük az első csoport jobban felszerelt és magasabban képzett volt, mert alapítói között sok egykori lengyel katonatiszt volt és közelebbi kapcsolatot ápoltak a Honi Hadsereggel, mely a lengyel ellenállás egyik vezető ereje volt.

FELKÉSZÜLÉS A HARCRA

A németekkel együttműködő kollaboránsokat, beleértve a gettórendőrség számos tagját, a Gestapo által alapított, zsidó provokátorokból és besúgókból álló Żagiew (Fáklya) szervezet tagjait és egyéb, a németeknek dolgozó személyt letartóztattak és kivégeztek.

Emellett megkezdték titkos bunker- és hadállások kiépítését a gettó területén belül és igyekeztek minél több fegyvert a gettóba csempészni, felhasználva a lengyel ellenállással és illegális fegyverkereskedőkkel fenntartott kapcsolataikat, illetve házilag állítottak elő minél több támadóeszközt, elsősorban gránátokat és Molotov-koktélokot. Összesen hatszáz bunkert alakítottak ki. A legnagyobb problémát a nehézfegyverek és a megfelelő mennyiségű lőszer hiánya okozta. A 750 harcos nagyon kevés puskával, pisztollyal, kézigránáttal és csak néhány golyószóróval ellátva nézett szembe a páncélos járműveket is felvontató, jól képzett német haderővel.

Az első sikeres hadműveletet követően Mordechai Anielewicz, a ŻOB 24 éves parancsnoka levelet intézett a gettó

lakóihoz, melyben rámutatott, hogy a fegyveres ellenállásnak nincs alternatívája:

„1943. január 22-e van. Már hat hónap telt el azóta, hogy megkezdődtek a deportálások Varsóból. Mindannyian emlékszünk a szörnyű napokra, amikor 300 000 testvérünket Treblinkába hurcolták, hogy kegyetlen módon végezzenek velük. Hat hónapja folyamatos halálfélelemben élünk, nem tudjuk, hogy mit hoz a holnap. Mindenfelől olyan információt kapunk, hogy Németországban és a német megszállás alatt lévő területeken folyamatosan pusztítják a zsidókat. Ahogy ezeket a híreket halljuk, tudjuk, hogy nemsokára ránk kerül a sor. Meg kell értenünk, hogy a náci gyilkosok csak azért tartanak minket életben, mert ki akarják használni a munkaerőnket az utolsó csepp vérünkig, az utolsó lehetünkig. Rabszolgák vagyunk, és amikor egy rabszolga már nem termel hasznot, megölik. Mindannyiunknak meg kell ezt értenünk és sohasem szabad erről megfeledkeznünk.”

Anielewicz abban reménykedett, hogy akár hónapokon keresztül is képesek lesznek kitartani, és példájuk nyomán máshol is a németek ellen fordulnak a zsidók és a megszállás alatt szenvedő népek.

Marek Edelman, a ŻOB egyetlen túlélő parancsnoka, Anielewicz helyettese számára sem volt kétséges a küzdelem kimenetele: „Pontosan tudtuk, hogy semmi esélyünk a győzelemre. Csupán azért harcoltunk, hogy ne a németek határozzák meg a halálunk helyét és idejét, mint azoknak, akiket Treblinkába vittek. Az ő haláluk sokkal hősiesebb volt. Mi nem tudhattuk, hogy mikor ér golyó minket. Nekik viszont a biztos halállal kellett szembenézniük, amikor meztelenül a gázkamra előtt sorakoztak vagy a tömegsír szélén álltak, várva a kivégzésükre. Könnyebb volt harc közben meghalni, mint egy gázkamrában.”

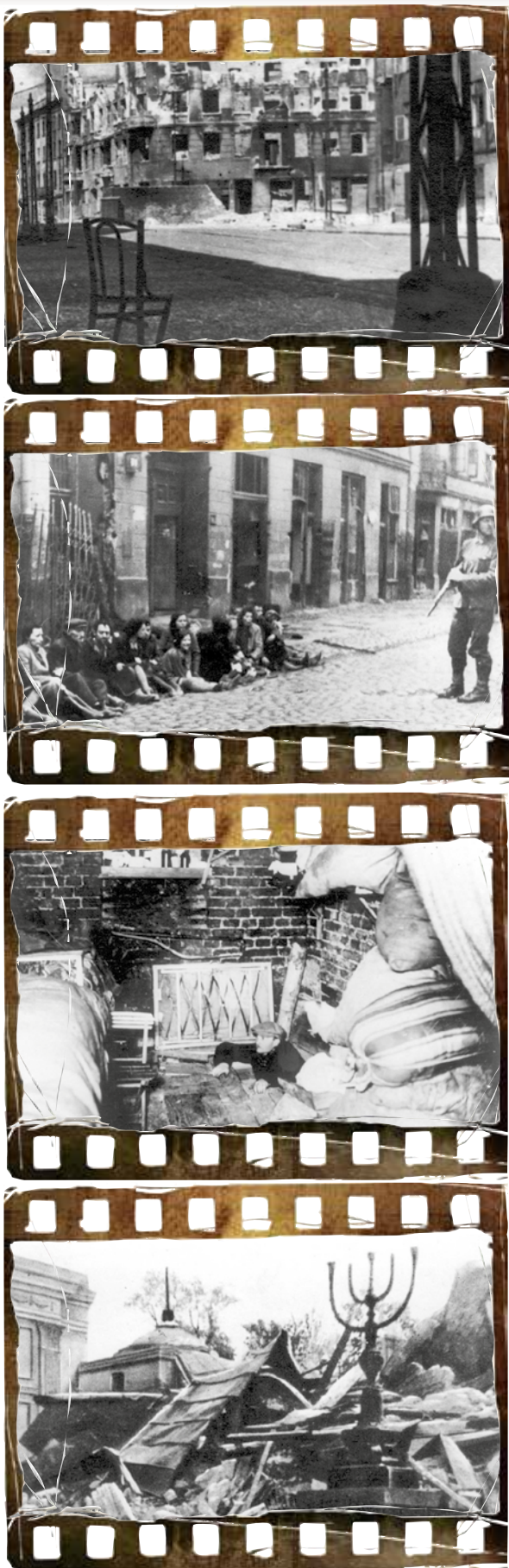
AZ ELLENÁLLÁS VALLÁSI KÖTELESSÉG

A gettóban élő rabbik véleménye megoszlott a fegyveres harc helyességével kapcsolatban. A lengyelországi zsidóság egyik legnagyobb alakja, a rendkívüli tudásáért és bölcsességéért világszerte elismert Menáchem Ziemba rabbi azonban nem csak lehetőséget, hanem egyenesen kötelességet látott az ellenállásban.

„Jelenlegi helyzetünkben egy olyan hatalmas ellenséggel állunk szemben, melynek elképesztő kegyetlensége és vészomja nem ismer határokat. A zsidóság törvényei arra köteleznek minket, hogy a végsőkig ellenálljunk és teljes elszántsággal és bátorsággal harcoljunk, és ezzel szenteljük meg Isten nevét. Ezért Izrael Tórájára hivatkozva kijelentem, hogy Isten megszentelése nem a zsidók halálából ered, az nem szolgál semmilyen célt és nem jelent semmilyen értéket. Isten nevének megszentelése a jelenlegi helyzetben a zsidók élni akarásában ölt testet. Az ezért vívott küzdelem, az erre való törekvés egy olyan micva, melyet bosszúállással, önfeláldozással, a szellem és az akarat megszentelésével érhetünk el.”

A rabbi a harcok alatt is folyamatosan tanult, tanított és lelket öntött az emberekbe. Varsó katolikus érseke felajánlotta neki és még két vezető rabbinak, hogy kihozatja őket a gettóból és bűvőhelyet biztosít a számukra, ám ők nem

éltek ezzel a lehetőséggel. Ziembra rabbi részére egy Costa Rica-i útlevelet és állampolgárságot igazoló iratokat is becsempésztek a gettóba, de ezt sem volt hajlandó elfogadni. A harcok során egy úton átszaladva terítette le egy géppuskasorozat, miközben ötéves unokáját, Jáákov Bert tartotta a karjában. A veszélyekkel nem törődve, minjen jelenlétében temették el. A háború után hosszas kutatómunka után azonosították a lerombolt gettó területén fekvő sírját, majd földi maradványait Izraelbe szállították, és Jeruzsálemben temették újra.

HARC LENGYEL ÉS ZSIDÓ LOBOGÓ ALATT

1943. április 19-én, a széder estét megelőző napon a németek a gettó teljes kiürítéséről döntöttek, amit három nap alatt akartak végrehajtani. Reggel hatkor 850, német, ukrán és litván katonából álló hadtest vonult be a gettóba egy tank és két páncélozott jármű kíséretében. A náciakat azonban puskaropogás, gránátok és Molotov-koktélok fogadták. Háztetőkről, ablakok mögül, a csatornarendszerekből előugorva támadtak a zsidó felkelők a begyűjtésükre érkező katonákra. A németek súlyos veszteségeket szenvedtek és két óra elteltével visszavonulásra kényszerültek.

„Életem álma ma valóra vált: a gettóban élő zsidók fegyvert fogtak. Tanúja voltam a zsidók nagyszerű és hősiességű küzdelmének” – írta Anielewicz egy bajtársának.

A sikeres akciót követően egy magas ház tetejére kitűzték a ŻZW kék-fehér lobogóját és a lengyel nemzeti zászlót. Ez rendkívül megalázó volt a németeknek, ám lelkesítően hatott a gettón belül és kívül működő ellenálló csoportok számára, bár csak négy napig tudták megvédeni a zászlókat.

A GETTÓ ELPUSTÍTÓJA

A német vezetés Sammern-Frankenegget tette felelőssé a kudarcért, és leváltották pozíciójából, mert „védelmezte a zsidókat”. Büntetésből a jugoszláv frontra küldték, ahol egy partizántámadásban vesztette életét. Utódját maga Himmler nevezte ki. Választása egy másik SS-tisztre, Jürgen Stroopra esett, aki kegyetlenül véghez vitte a gettó megsemmisítését, majd a hadművelet végeztével, május 16-án, teátrális szertartás keretében felrobbantotta a varsói nagyzsinagógát. Tettéért magas kitüntetést kapott. A háború végén amerikai fogságba esett, majd kiadták Lengyelországnak, ahol halálra ítélték és 1951-ben kivégezték. A per során felhasználták a Stroop által összeállított, 75 oldalas, bőrbe kötött albumot, melyben német precizitással dokumentálta a gettó elpusztítását. A náci ideológia híveként meggyőződése volt, hogy a zsidók egy alacsonyabb rendű, értéktelen rassz tagjai, ezért nagyon meglepte a varsói felkelők hősiessége. Ez a kettősség az alábbi, naplójában lejegyzett eseményből is kiviláglik:

„Május elseje több okból emlékezetes volt. Egy igen különös esemény tanúja voltam aznap. Egy csoport letartóztatott személyt gyűjtöttek össze egy téren. A kimerültségük ellenére sokan felemelt fejjel vonultak. A közelükben álltam a kíséretem gyűrűjében. Hirtelen lövéseket hallottam. Egy fiatal zsidó, aki úgy a húszas évei közepén járhatott, pisztolyával a rendőrtisztekre lőtt. Egy-kettő-három,

5. A gettó felszámolása során lebombázott épület maradványai. 6. Egy SS őrzi a gettólázasadás során elfogott zsidókat. 7. A gettó egyik felkelője, amikor elfogták egy bunkerben. 8. A Tłomeckie utcai nagyzsinagóga 1943. május 16-án

olyan gyorsan, mint a villám. Az egyik golyó megsebesítette az egyik tiszt kezét. Az embereim ekkor tüzelni kezdtek a zsidóra. Sikerült nekem is gyorsan előrántanom a revolveremet, és én is rálöttem. Ahogy ott feküdt és haldoklott, rátapostam és figyeltem, ahogy az élet eltávozik belőle.”

AZ ELLENÁLLÁS NÉGY HETE

Miután Stroop átvette az irányítást, megadásra szólították fel az ellenállókat, majd amikor ez nem következett be, megkezdte a gettó módszeres felszámolását. Lángszórókkal és robbanóanyaggal semmisítették meg egymás után az épületeket, több ezer halálos áldozatot szedve, miközben a zsidó felkelők folyamatosan támadták a behatolókat. Ezzel egyidőben a lengyel ellenálló szervezetek is akcióba léptek és a gettón kívül hajtottak végre rajtaütéseket. Többször megpróbálták felrobbantani a gettó falát, de nem jártak sikerrel. A felkelők és a még életben lévő lakosok a csatornarendszerben és a romok között kialakított búvóhelyekre húzódtak vissza, ahonnan a németek kutyákkal és füstbombákkal igyekeztek kiűzni az embereket. A megadást színlelő zsidók gyakran a katonák közelében robbantották fel magukat vagy lőttek elrejtett fegyverükkel. A pusztítást végző németek sohasem voltak biztonságban, időről időre rájuk támadtak a romok között rejtőzködő felkelők.

A németek május 8-án fedezték fel a Miła utca 18. alatt kialakított ŻOB főhadiszállást. Az ott tartózkodó vezetők közül sokan ciánnal vetettek véget az életüknek, köztük a szervezet parancsnoka, Mordechai Anielewicz is, akiből később Izrael egyik legnagyobb nemzeti hőse vált.

A felkelés négy héten át tartott, ennyi ideig álltak ellen a meggyötört, éhező és rosszul felszerelt varsó zsidók a náci hadigépezetnek. A harc utolsó napjaiban többeknek sikerült megszökni a gettóból a csatornarendszeren keresztül. A legtöbben csatlakoztak a lengyel ellenállókhöz és részt vettek az 1944-ben kirobbant, majd brutálisan eltaposott varsói felkelésben. Csak nagyon kevesen éltek meg a felszabadulást. Az életben maradt felkelők egy csoportja Izraelbe vándorolt, ahol Akkó városa közelében megalapították Locháméj Hágetáot (gettók harcosai) kibucot. Mordechai Anielewicz emlékére pedig még 1943-ban, a lázadás leverése után Jád Mordechájra változtatták az Askelon és Gáza között fekvő Micpe Jám kibuc nevét.

„A VARSÓI GETTÓ NEM LÉTEZIK TÖBBÉ”

Stroop feljegyzései szerint 56 065 zsidót ejtettek foglyul és 631 bunkert semmisítettek meg. A foglyokat haláltáborokba szállították. A harcok során mintegy 13 000 zsidó vesztette életét. Közülük hatezren a felgyújtott, elgázosított vagy felrobbantott épületekben haltak meg. A németek – Stroop bevallása szerint – mindössze 17 katonát vesztek és további 93-an sebesültek meg. Más források legalább háromszáz főre becsülik a német veszteséget.

ELLENÁLLÁS A JÓZSEFVÁROSBAN: A KIS VARSÓ LEGENDÁJA

A budapesti ellenállás egyik leghomályosabb momentumának tűnnek azok az események, amelyek 1944. október 15–17. között zajlottak a Népszínház utca és a Teleki tér közötti szakaszon, valamint a környék többi házában. Máig nem teljesen tisztázott, hogy pontosan honnan származik a „Kis Varsó” elnevezés, de valószínűleg az 1943 tavaszán lezajló varsói gettófelkelésre utal.

Ádler Tamás a *Kommentár* közéleti és kulturális folyóirat 2019/1. számában Józsefvárosi zsidó ellenállás címmel megjelent tanulmányában összegzi azokat a jelenleg rendelkezésre álló információkat, forrásokat, melyeket a Teleki '44 kutatás keretében kezdett el összegyűjteni és feldolgozni, s lehetővé tesz bizonyos részletek tisztázását és új megvilágításba helyezik az eseményeket.

Bár bizonyos láncszemek továbbra is hiányoznak ahhoz, hogy teljes összefüggésében, hiánytalanul láthassuk a történetet, az egymásnak ugyan több helyen is ellentmondó írásos és a szóbeli emlékek alapján a szerző megállapítja, hogy sor került egy gerillaszerű, spontán fegyveres ellenállásra a Népszínház utca és a Teleki tér környékén. Ugyanakkor szinte biztosra vehetjük, hogy „a Népszínház utca 31.-ben, illetve az épület másik oldalán, a Nagyfuvaros utca 1. szám alatt sor került lövöldözésre. Ebből viszont az is következik, hogy a 'Kis-Varsó' néven aposztrófált történet eddig hibásan, csak a Népszínház utca 59. számú házzal volt azonosítva, több helyszínt is figyelmen kívül hagyva. Ebben a házban nem voltak zsidó ellenálló, viszont a nyilas hatalomátvételt követő első és egyik legsúlyosabb fővárosi pogromnak volt a helyszíne.” A kutató ennek kapcsán fel is hívja a figyelmet arra, hogy az egymásnak sokszor ellentmondó források kiválóan illusztrálják azt is, hogy a nagy történelmi katalizmák és fordulópontok milyen módon csapódnak le és jelennek meg akár csak egy-egy utcaszakasz és ház életében. *Fris Kata*

„A varsói gettó nem létezik többé” – jelentette ki Stroop a zsinagóga felrobbantása után.

A felkelés elfojtása után az épen maradt épületeket lerombolták, így mindössze nyolc ház maradt az egykori gettó területén. A helyszínen ezután koncentrációs tábor hoztak létre, ahol további ezreket gyilkoltak meg.

A varsói gettófelkelés a zsidó történelem egyik legmegrázóbb és legnagyobb jelentőségű eseménye volt. A zsidók kiirtására törekvő náci hatalommal való fegyveres szembeszegülés jelentősége messze túlmutatott a szűk egy hónapon át tartó, önfeláldozó küzdelmen, szimbolikus jelentősége a mai napig aktuális. A hősök emlékét számtalan könyv, film, művészeti alkotás őrzi, Izraelben pedig nincs olyan város, ahol ne lenne a történetekre emlékeztető utcanév vagy emlékmű.

MIKVÉK A FŐVÁROSBAN ZSIDÓ NŐK SZÁMÁRA. 17. rész

EDÉNYMIKVE, AHOL A KONYHAI ESZKÖZÖK MERÜLNEK ALÁ

A budapesti mikvék történetét és a rituális fürdők mibenlétét bemutató sorozatunk záró részéhez érkeztünk. Ebben a fürdők egy ritkábban tárgyalt funkciójáról, az edények kóserolásáról lesz szó, két nemrégiben a kezembe került kapcsolódó történettel kiegészítve. OBERLANDER BÁRUCH ÍRÁSA

MIT KELL MEGMERÍTENI?

Eddig olyan mikvékről ejtettünk szót, ahova nők vagy férfiak jártak alámerülni. A rituális fürdőknek azonban van más szerepük is, mégpedig a kóser háztartásban. Az emberek megmerüléséhez használt fürdők mellett meg kell még említeni az edénymikvét is.

Ezek ahhoz az előíráshoz kapcsolódnak, miszerint ha az ember nem-zsidó helyen vesz az ételek-italok készítéséhez, tárolásához, tálalásához vagy elfogyasztásához való eszközt (pl. edények, evőeszközök, tányérok, poharak stb.), akkor azt egy kóser mikvébe merítve kell megszentelni az első használat előtt¹. Ez az előírás minden olyan fémből vagy üvegből készült konyhai eszközökre vonatkozik, amely érintkezik az étellel². Nem kell megmeríteni (*tajvelozni, tajvlizni*) a fából készített eszközöket³ és általánosan elterjedt szokás szerint a műanyagot sem⁴. Emellett nem kell „megmikvézni” a textíliákat sem vagy az étellel nem érintkező asztalneműket, mint pl. egy fém szalvétagyűrű.

ELŐKÉSZÜLETEK A MERÍTÉSHEZ

A mikvébe merítés előtt minden matricát, árcédulát és egyebet maradéktalanul el kell távolítani az edényről, másként nem érvényes a megmerítés⁵, ahogy egy embernél sem kóser az alámerülés, ha nem ér hozzá a víz mindenhol, mert vala-

mi rá van ragadva a bőrére (*chácicá - lásd Szabad-e körömlakkal alámerülni? című keretes írásunkat*)⁶. Ugyancsak el kell távolítani az esetleges rozsdafoltokat⁷.

Az alámerítéshez, mivel ez bibliai előírás alapul, még áldást is mondunk: ...*ál tvilat kéli(m)*⁸.

Ha nem-zsidó helyről vettünk használt edényt, akkor előbb ki kell kóserolni, és csak aztán lehet tojvelozni. A sorrendet nem lehet megfordítani, ahogy a *Sulchán áruach* is rögzíti⁹.

MIT NEM KELL MEGMERÍTENI?

Egyszer használatos tárgyakat nem kell tojvelozni, így pl. a konzervdobozokat vagy az eldobható alutepsiket, mert nem számít „fontos edénynek”¹⁰. Még akkor is, ha az ember később úgy dönt, a konzervdobozt vagy a kávésuveget újra felhasználja, nem kell megmikvézni, mert mikor „fontos” edénnyé vált, már zsidó kézben volt¹¹.

Ebből ered az az elterjedt félreértés, miszerint egyszer szabad használni az edényeket a mikvézés előtt – ez azonban nincs így, minden újonnan a birtokunkba került edényt, ami előtte nem-zsidó tulajdonban volt, megmerítéssel kell megszentelni. Ha mégis főztünk vagy tálaltunk olyan új edényben, ami nem volt mikvében, attól még az étel kóser marad, csak mihamarabb pótolni kell a mikvézést¹².

MIÉRT JÓ,

HA VAN KÜLÖN EDÉNYMIKVE?

Nagyon sok helyen nem a merülőmedencében tajvlizzák az edényeket, hanem külön kis „kéjlim mikvét”, edénymerítő mikvét építenek erre a célra. Erre azért van szükség, mert előfordulhat, hogy pl. egy üvegphár kiesik mikvézés közben az ember kezéből, és összetörik a medence alján. A mikve medencéje így tele lesz üvegszilánkkal, ami nagyon veszélyessé tenné a merülést benne. Ezt elkerülendő építenek elkülönített edénymikvéket.

Így van ez Budapesten is, a Kazinczy utcai mikve épületében. A jobb oldali bejárat a férfiak és nők fürdőihez vezet, a bal oldali pedig az edénymikvéhez. A *kéjlim mikve* történetéről nem áll rendelkezésemre adat, de valószínűleg ugyanakkor épült, mint a fürdőház többi része, 1930-ban. Annyi tudható, hogy 2004-ben Szűcs-Szabó Smil szervezte meg az edénymikve rendbehozatalát.

MERÜLÉS AZ EDÉNYMIKVÉBEN

Itt érdemes idézni a következő történetet Mertz reb Cheszeléről (1908–1972), aki, miután a második világháború alatt Budapesten bujkált, 1950-ig a városban maradt, innen előbb Bécsbe, majd New Yorkba ment, ahol a Williamsburg negyedben telepedett le. (Én is emlékszem rá gyerekkoromból, mivel a zsinagógája csak egy fél saroknyira volt

SZABAD-E KÖRÖMLAKKAL ALÁMERÜLNI? MIÉRT VOLTAK PESTEN SZIGORÚBBAK, MINT SZATMÁRBAN?

MI A CHÁCICÁ?

A háláchá előírja, hogy mielőtt egy nő alámerül a mikvében, alaposan meg kell tisztálkodnia (*cháfifá*)²¹, biztosítva, hogy ne legyen rajta *chácicá*, vagyis semmi ne tapadjon a testéhez, ami elválasztaná a bőrt a víztől. Ha akárcsak egy kis piszok is megakadályozza, hogy a víz mindenütt hozzáérjen, nem teljes az alámerülés²². Így például, ha van rajta sebtapasz, azt el kell távolítania²³; ha a körme alatt van egy kis piszok, ami nem engedi a vizet a bőrhöz, azt ki kell tisztítania²⁴; még a szájban, a fogak között sem maradhat semmi, annak ellenére, hogy csukott szájjal kell merülni²⁵.

Felvetődik a kérdés, mi a helyzet, ha a mikvébe menő nőnek ki van lakkozva a körme. *Chácicá*-e a körömlakk.

Ez a kérdés két helyzettel kapcsolatban merül fel: a mikve esetében is és a rituális kézmosásnál (*nötilát jádájim*)²⁶. Sőt, akkoriban, amikor a mindjárt vizsgált vélemények születtek, még a férfiakkal kapcsolatban is felmerült, mert közülük is voltak, akik lakkozták a körmüket.

AMI SZÉP, AZ NEM AKADÁLY: A KÖRÖMLAKK NEM FELTÉTLENÜL CHÁCICÁ

Dédnagyanyám testvére, Grünwald Eliezer David (1867–1928) szatmárnémeti rabbi hosszú responsumot írt a témában²⁷. Az volt a konklúziója, hogy meg lehet engedni, azért, mert a festett köröm nem hogy nem zavarja a nőket, mintha piszok lenne, hanem kifejezetten szépítkezésre használják és örömmel tölti el őket. A háláchában az az alapelv, hogy ha van az ember testének egy kis részén *chácicá*, ami nem zavarja (*miut vöéno mákpid*), akkor az nem akadály a merülésnek²⁸. Ami pedig szebbé teszi az embert, az természetesen nem zavarja, ezért meg lehet engedni a szépen lakkozott körömmel való merülést. Férfiak számára azonban még a rituális kézmosáshoz is *chácicának* számít, mert a lakkozás nem annyira elfogadott szépítkezési módja a férfiaknak.

Mesteremtől, Grünwald József (1903–1984) pápai rabbitól hallottam, aki 1928-1941-ig szatmári *dáján* is volt²⁹, hogy fent említett nagybátyja, Grünwald rabbi azért is foglalkozott a kérdéssel, mert Szatmáron sok modern nő volt, akik azonban ragaszkodtak a rituális tisztaság előírásaihoz, és még jártak mikvébe. Grünwald rabbi meg akarta nekik könnyíteni az utat, hogy külön-

leges nehézség nélkül járhassanak megmerítkezni³⁰, annak ellenére, hogy természetesen sokkal jobb, ha teljesen tiszta, lakk nélküli körömmel mennek alámerülni a nők³¹.

A SZIGORÚBB PESTI VÉLEMÉNY

Grünwald rabbinak ez a rendelkezése nagyon elterjedt a rabbinikus irodalomban és sokan hivatkoznak rá³². Azonban a napokban jelent meg egy könyv *Vájágéd Mose* címmel. Szerzője Katz Mose Jehudá Léb (1907–1944), Katz Áser Ánsel (1881–1944) szombathelyi rabbi fia. Mose Jehudá rabbi mesteremnek, Grünwald József pápai rabbinak volt a sógora. Nagyon híres és elismert tudós volt, annak ellenére, hogy fiatalon hunyt el, mindössze 37 évesen lelte halálát Auschwitzban. Ennek ellenére, csodával határos módon, rengeteg hátrahagyott jegyzete megmenekült, ezekből már több könyv is megjelent. A most napvilágot látott 600 oldalas műben a fenti *pszák*-hoz azt a megjegyzést teszi hozzá³³, hogy „de hallottam, hogy Pesten nem engedik alámerülni, ha van lakk a körmein. Valószínűleg ezt csak kerítésként csinálják [vagyis szigorításként, elismerve, hogy háláchikusan meg lehetne engedni]”. Csodálkozom, hogy amit Szatmáron meg kellett engedni az 1920-as években, azt nem engedték meg a '30-40-es években Pesten. Talán a magyarázat az lehet, hogy valószínűleg Szatmáron csak egy mikve volt, így ott muszáj volt mindenkit fogadni. Ezzel szemben Pesten volt külön neológ mikve is, ahogy korábban írtuk, a Rácfürdőben³⁴ majd a Erzsébet körúton³⁵, így az ortodox mikvében nem kellett annyira alkalmazkodni a modernebb nők elvárásaihoz³⁶.

KÖRÖMLAKK-KÉRDÉS A JÁRVÁNY IDEJÉN

A Covid-zárlat alatt többször foglalkoztam ezzel a kérdéssel. A járványügyi intézkedések miatt a nők nem tudtak elmenni manikűröshöz, lenőtt a körmük, ami miatt egy lakkozatlan rész alakult ki. Többször felmerült a kérdés, hogy mehetnek-e így a fürdőbe alámerülni vagy sem. (A géllakkot és a műkörmöt sokszor csak nehezen vagy egyáltalán nem lehet házi módszerekkel, speciális eszközök nélkül leoldani – *a szerk.*)

Ugyanis Grünwald rabbi engedményének az alapja az, hogy a lakkozott köröm szépíti a nőket, de ha már lenövéssé lesz rajtuk vagy lepattogzik a lakk, akkor az már nem szép, sőt zavaró lehet a viselőjének így *chácicának* minősül.

Mesteremtől, Gávriél Zinner rabbitól azt tanultam, hogy ilyen kérdésekben a szépség megítélésénél az a mérvadó, hogy elmenne-e az ember esküvőre így vagy sem. Az egyik esetben azt mondta az illető, hogy olyan pici a lenövéssé, hogy elmenne vele az esküvőre, így neki meg tudtam engedni, hogy elmeheessen a lakkal alámerülni.

onnan, ahol laktunk, és nagybátyám nála imádkozott, így sokat mesélt róla, hogy milyen nagy cádik.) Reb Cheszkele 1977-ben megjelent könyvében¹³ olvasható egy életrajzi összefoglaló is, amelyben szerepel

egy történet a budapesti tartózkodásáról, bár nem derül ki belőle, hogy a háború alatt vagy utána esett-e meg: „Volt egy idő, amikor ott [Budapestben] nem volt más mikve, mint az edénymikve, amiben sok üvegszi-

lánk volt... Azokon a téli hideg napokon a víz teljesen megfagyott, hisz ezt [az edénymikvét] soha nem fűtötték és törni kellett a jeget. Megtörte a jeget és alámerült az üvegszilánkok között a jéghideg vízben”.

Az edénymikve nyitvatartásáról a 0620 936 4682-es számon lehet érdeklődni.

* * *

ADALÉK AZ ÚJPESTI MIKVÉHEZ

A háború utáni időkről és a fűtetlen mikvékről szerepeljen itt egy kis kiegészítés a korábban már többször említett újpesti mikvék kapcsán¹⁴. Illovcics Gávriél Jehudá (1907–1979), aki a háború előtt hajdúsámsoni rabbi volt, a következőt írta 5710. szlichot 3. napján (1950. szeptember 5-én)¹⁵:

„Kérdés egy nő kapcsán, akinek Ros hásáná előtti napon lesz a tisztulásának a hetedik napja, és Újpesten lakik, ahol nincs kóser mikve vagy nem lehet azt felfűteni, ő pedig nem tud alámerülni hidegben és be kell jönnie Pestre a mikvébe. De ha ünnep estéjén fog alámerülni előírás szerint, nem fog tudni hazamenni gyalog, mert nagyon hosszú az út és fájnak a lábai. Szükség lesz elhalasztani a mikvét a sábesz utánra, ami jantev után következik¹⁶, ami [így] már a 11. napja lesz. Szabad-e a hetedik napján, nappal, még Ros hásáná előtt alámerülnie, hogy hazautazzon még a sötétedés előtt... Közben azt mondta nekem valaki, hogy a férj a bész dinnél is volt, megkérdezte őket és nem engedték meg¹⁷.” Érdekes, hogy már amikor lejegyzetelte a kérdést, akkor is bizonytalan volt abban, hogy az-e a probléma, hogy nincs egyáltalán mikve,

vagy csak az, hogy nem lehet felfűteni, noha ebből a írásból tudjuk, hogy ekkor már nem működött Újpesten a mikve, annak ellenére, hogy még élt ott egy kis ortodox közösség¹⁸.

AMÍG VAN, AKI VITATKOZZON, NINCS BAJ

Ezzel sorozatunk végéhez értünk. A *Zsidó újság*ban megjelent¹⁹ szellemes történettel veszünk búcsút ettől a nagy témától:

„A *machlajko lesem somajim*²⁰, a vallási érdekért vívott viszály áldásos is lehet. Amikor a paksi főrabbi, R. Sussmann Szófer [1828–1902] egyszer megkérdezte az akkori dunapataji *sojchetot* a hitközségbeli újságok ügyében és ez azt mondotta neki, hogy óriási viszály dúl a mikve ügyében, az egyik párt forrásvízből akarja, a másik esővízből, a főrabbi ég felé emelte kezeit s szívből mondotta: »hála a Mindenhatónak, hogy még vannak zsidók, akik egy mikve miatt képesek hajba kapni«”.

Adja a Jóisten, hogy az ezzel a cikkel teljessé vált nagy munkám a mikvékről hozzájáruljon a magyar zsidóság emelkedéséhez, hogy a következő generációban is legyenek olyanok, akiknek a mikve kérdése ennyire fontos. Legyen minél több kóser mikve, ahol a zsidó asszonyok a családi élet tisztaságáért alámerülhetnek.

¹ *Sulchán áruch* JD 120:1.; ² *Uo.*; ³ *Uo.* 6–7.; ⁴ Gávriél Zinner rabbi közlése. Lásd még Cvi Kohén: *Tóvilát kélím* 11:147.; ⁵ *SÁ uo.* 2., 13.; *Tóvilát kélím uo.* 5:1–3.; ⁶ *SÁ uo.* 198:1.; ⁷ *SÁ uo.* 120:13.; ⁸ *Uo.* 3.; ⁹ *Uo.* 121:2.; ¹⁰ *Minchát Jichák* responsum 5. kötet 32:1.; ¹¹ Lásd *Igrot Mose* responsum JD 2. kötet 40. fejezet, 137. fejezet végén; *Tóvilát kélím uo.* 4:13.; ¹² *SÁ uo.* 120:16. RÖMÁ.; ¹³ *Hár jérúe - Týferet Jechezkel*, második kiadás 1998, *Sivché cádik* 42. oldal végén; ¹⁴ Lásd *Egység* 113. szám 17. oldal végén, 138. szám 17. oldal; ¹⁵ *Gáj jímászé* responsum 374. oldal végén; ¹⁶ Nem teljesen világos ez, hisz abban az évben Ros hásáná csak hétfőn este köszöntött be; ¹⁷ Lásd *SÁ uo.* 197:3. és *Nité Gávriél - Nidá* 3. kötet 33. fejezet; ¹⁸ Még rabbijuk is volt 1956-ig: Weiser Eliezer (1907–1993), a *Divré Eliezer* című könyvek szerzője; ¹⁹ 1926. december 24. 3. oldal; ²⁰ *Az atyák bölcs tanításai* 5:17.; ²¹ *SÁ uo.* 199:1.; ²² *Uo.* 198:1.; ²³ *NG uo.* 11:28.; ²⁴ *SÁ uo.* 198:18.; lásd még *NG uo.* 43:5.; ²⁵ *SÁ uo.* 24.; ²⁶ *SÁ OC* 161:1.; ²⁷ *Keren lóDávid* responsum 45. fejezet; ²⁸ *SÁ JD* 198:1., *OC* 161:1.; ²⁹ *Toldot Vájchi Jozsef* 1. kötet 274. oldal; ³⁰ Lásd még *Achiezer* responsum 3. kötet 33. fejezet; *Bóer Cvi* responsum 1. kötet 80. fejezet; ³¹ *SÁ JD* 198:1. RÖMÁ.; ³² Lásd például *Bóer Cvi uo.*; *Dibrot Élijáhu* 2. kötet 20:22.; ³³ *Vájágéd Mose - Injánim* 188. oldal; ³⁴ Lásd *Egység* 113. szám 19. oldal végén; ³⁵ Lásd *uo.* 115. szám 15. oldal; ³⁶ Lásd *Bóer szárim* responsum 5. kötet 9:2.

Mindenkit megillet a tisztelet – és a hiteles tájékoztatás

OBERLANDER BÁRUCH RABBI, A BUDAPESTI ORTODOX RABBINÁTUS ELNÖKÉNEK NYILATKOZATA

2021. december 9-én jelent meg egy nyilatkozat, amelyet a történelmi egyházak adtak ki, a zsidó hitközségek részéről a Mazsihisz és az EMIH írták alá. A közös nyilatkozatban szerepel: „...a házasság szentsége egy férfi és egy nő között valósul meg. A zsidó hagyományban is a nő-férfi kapcsolat házasság általi szentesítése az emberi méltóság alapja.”

Megjelenése után rövid idővel a neológ közösség részéről a következő kritika érkezett: „Ez a mondat... sértő, kirekesztő azokra nézve, akik nem élnek házasságban, ez az állítás továbbá ellentétes a zsidóság értékrendjével, hagyományával, tanításával”.

Úgy vélem, mielőtt rátérnénk a kérdéses mondatra, tisztázunk kell, mi a feladata a rabbinak a 21. században, amikor nagyon sok olyan zsidó van, aki nem tartja be szigorúan a törzsi előírásokat.

A zsidóság modern kori történetében a lubavicsi Rebbe az egyik legmeghatározóbb vallási vezető, aki teljesen megváltoztatta azt, hogyan viszonyul a vallásos közösség a nem vallásosokhoz. A Rebbe által elindított *kiruv* program célja, hogy a vallásos közösség aktívan forduljon azokhoz, akik eltávolodtak a zsidóságtól annak érdekében, hogy megmutassák nekik a zsidó hagyományokat és visszavonzzák őket a zsidó életmódhoz.

A Rebbe szakított azzal a korábbi hozzáállással, miszerint azok, akik eltávolodtak őseik hitétől, elítélendők és falakat kell építeni a vallásos és nem vallásos zsidók között, ezáltal erősítve a megmaradt hagyományhű közösségeket. Ezzel szemben a Rebbe úgy vélte: elmúlt az az idő, amikor a vallásos zsidóság védelemre szorult és eljött az az idő, amikor oda kell fordulni a nem vallásos zsidókhoz. Ha kedvesen mutatjuk be nekik a hagyományokat és a vallás szépségét, akkor meg lehet nyerni a vallásos életmódnak, mivel a zsidóságtól való eltávolodásuk a Rebbe szerint abból ered, hogy nem ismerik annak gyönyörűségét.

A Rebbe ennek kapcsán idézte¹ *Az atyák bölcs tanításaiból*² „Légy Áron tanítványai közül való: békeszerető, békére törekvő, emberszerető, aki közel hozza őket a Tórához!”, rámutatva: nem az van írva, hogy a Tórát kell közelebb vinni az emberekhez, hanem az embereket a Tórához. Vagyis a Tóra maradjon a „helyén” eredeti formájában, csak tegyük meg mindent, hogy az emberek megismerkedjenek vele. Ha ugyanis a Tórát „elmozdítjuk”, elkezdünk rajta változtatni, „finomítani”, akkor elveszti autentikus vonzerejét.

A Rebbe szemlélete tükröződik világszerte és Magyarországon is a lubavicsi zsinagógák gyakorlatában: a rabbik

elmondják és tanítják az autentikus zsidóság mibenlétét, ugyanakkor a közösség egyenrangú részeként köszöntik azokat a zsidókat is, akik még nem ezek szerint élnek és kivétel nélkül minden zsidót szeretettel látnak. A Rebbe által hirdetett szemléletmód azt tanítja, hogy az erős dorgálás nem fog célra vezetni, ehelyett kedves odafordulással kell megadni az embereknek a lehetőséget, hogy megismerjék a zsidóságot. A zsidóság nem mindent vagy semmit alapon működik. Ha valaki megtart egy micvát, az önmagában is érték, akkor is, ha egy másikat nem tart be.

A konkrét témára térve, vizsgáljuk meg, milyen a zsidóság értékrendje és tanítása. A teremtés történetében azt olvassuk³: „És teremtette Isten az embert az ő képére... férfinak és nőnek teremtette őket. És megáldotta őket Isten és szólott hozzájuk Isten: »Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet...«”. Éva teremtése előtt azt is olvassuk⁴: „És mondta az Örökkévaló Isten: »Nem jó, hogy az ember egyedül legyen, alkotok neki hozzá való segítőtársat!«. Az egyedülletet a házasságon keresztül lehet elkerülni, a Biblia írja⁵: „Ha valaki feleséget vesz...”⁶. A Talmud szerint, aki nem házas, annak hiányozni fog valami a boldogságából és az áldásból⁷ és nem teljeseedik ki⁸.

A fentiekből látjuk, hogy a zsidó közösség alapja a család, melynek központjában egy zsidó házasság áll. Magától értetődő, hogy mindenki, függetlenül az életmódjától és családi állapotától, minden létező tekintetben teljes jogú ember, megilleti a tisztelet, az emberi méltóság⁹, de tudnunk kell, hogy mi az a tökéletes szint, amire törekednünk kell.

Egy rabbi feladata ma is az, hogy bemutassa az embereknek a házasság gyönyörűségét és szentségét, ezáltal megnyerve őket a zsidóság családról alkotott eszményének. Ez azonban nem zárja ki, hogy minden zsidót feltétel nélküli szeretettel kell fogadni a zsinagógákban és a közösségi programokon, függetlenül attól, hogy a magánéletében gyakorolja-e már ezt az életmódot, vagy sem. Minden zsidónak joga van megismerni az autentikus zsidóság szépségét és örömet. Bemutatva, hogy milyen egy szép zsidó család, azzal mindenképpen tudunk segíteni. Hiszen, ha a rabbik nem fogják meg bemutatni, hogy mi a zsidóság, akkor a tömegek hogyan fogják megismerni azt?

Úgy vélem tehát, hogy a fentiek fényében csakis a nyilatkozat szövegének félreértése vezethette a neológ közösség kritikáit, hiszen az, hogy a nemi kapcsolat a házasság által nyeri el a méltóságát, valóban alapértéke a zsidóságnak, ennek az ismertetése pedig semmiképpen nem kirekesztés, hanem a vallási vezetők feladata.

¹ *Likuté szichot* 1. kötet 100. oldal; ² 1:12.; ³ *1Mózes* 1:27–28.; ⁴ *Uo.* 2:18.; ⁵ *5Mózes* 22:13.; ⁶ Lásd még *3Mózes* 18:22.; ⁷ *Jóvámot* 62b.; ⁸ *Uo.* 63a.; ⁹ lásd még *Gut Sábesz* 24. évf. 19. szám

100 éve hunyt el Kiss József, a zsidó költőfejedelem

„KINEK KÖLTÉSZETE A KUNYHÓKBA ÉS A PALOTÁKBA IS BEVILÁGÍTOTT”

Kiss József lírája a magyar-zsidó irodalom mérföldköve, ahogy Karinthy Frigyes (1887–1938) író fogalmaz: „Hogy Kiss József magyar költő volt-e, vagy zsidó? Ijesztő fogalomzavarra vall a kérdés – költőnek azért hívunk valakit, mert verseket ír: ha tehát magyar verseket ír, akkor magyar költő, még ha Jeruzsálem feltámadását zengi is történetesen. Az, hogy Kiss József ezenkívül még magyar tórákról írt is, nem teszi magyarabbá, de zsidóbbá se – hiszen, ha témák után mennénk, Kipling akár hindu író is lehetne. Költő az, aki szép verseket ír és a vers anyaga a nyelv: márpedig Kiss József szép verseket írt és jól tudott magyarul. Nagy magyar költő volt.”¹ A Népszínház utca emblematikus alakjára emlékezünk. CSEH VIKTOR ÍRÁSA

RABBI HELYETT KÖLTŐ

Kiss József 1843-ban született Mezőcsáton, egy szegény boltos, Klein István fiaként. Hároméves korában Serkére (Širkovce, Szlovákia) költöztek, ahol apja kocsmát nyitott. Itt figyelt fel rá Balogh Sámuel (1796–1867) református lelkész, az MTA levelező tagja, aki bizalmába fogadta a fiatal embert, ő pedig mentora hatására az irodalom felé fordult.

Szülei azonban rabbinak szánták, ezért 1854-ben egy miskolci chéderbe küldték, ahonnan a csornai, majd a jánosházi jesivába került, de végül Bécsbe szökött szerencsét próbálni. Később mégis gimnáziumba mehett, először Rimaszombaton (Rimavská Sobota, Szlovákia), majd Debrecenben járt iskolába, de az érettségit nem tehetette le, mert apja tönkrement.²

1862-ben elvesztette az édesanyját. Vándortanítónak állt, mely korszakáról később nem szívesen szólt. A zsidó emancipációt követően, ambíciókkal telve érkezett Pestre, ám írásai eleinte nem keltettek különösebb figyelmet, végül a *Pesti Napló* írt a *Zsidó dalok* című verseskötetéről:

„»Zsidó dalok.« Ez a címe egy kis füzetnek, mely a napokban kezeink közé került. Szerzője Kiss József, eddig ismeretlen név a magyar irodalomban, s azt hisszük, más nemzetekében is. A kis füzetet szerény kopogtatásnak tartjuk a parnassus portáján, s minthogy ezúttal mi állunk legközelebb az ajtóhoz, s mi halljuk először e kopogtatást, tehát el is mondjuk, hogy s z a b a d! Tessék belépni Pimpla [múzsáknak szentelt város a görög Pieriában – szerk.] völgyébe.”³

HOSSZÚ ÚT A TÉNYLEGES SIKERIG

A debütálás különösebb feltűnés nélkül csengett le. Kiss nyomdai korrektorként tengődött, majd idővel szerkesztő lett a *Képes Világ* című hetilapnál. 1873-ban megnősült, anyja rokonát, Bermann Rozáliát (1855–1921) vette el.

Házasságkötése utáni nyáron, Szentesi Rudolf álnéven, felkérésre megírta a *Budapesti rejtelmek* című folytatásos ponyvaregényt, amely kiváló korrajzot tár az olvasók elé a 19. századi fővárosi életéről.⁴

Kiss József neve 1875-ben vált ismertté, mikor Toldy Ferenc (1805–1875), a Kisfaludy Társaság egyik alapítója, a halála előtt röviddel felolvasta a *Simon Judit* című balladát. Kiss így végre sikert aratott a művészvilágban, de írásából nem tudott megélni, s kenyér kénysze-

Síremlékének leleplezése 1930-ban, Szép Ernő beszélt

FORRÁS: MILEY

rúségből Temesvárra (Timișoara, Románia) költözött, ahol az ottani neológ hitközség kötelékében, 1876–1882 között jegyzőként működött.

Temesvár után újból Pestre jött, ahol egy szalonban Joseph Lewinsky (1835–1907), a bécsi Burgszínház ünnepelt színésze ismert Petőfi-versek mellett elszavalta Kiss *Az ár ellen* című költeményét is, minek hatása végre szárnyakra emelte.

1890-ben indította *AHét* című politikai és irodalmi szemlét, mely a *Nyugati* indulásáig az irodalom legmegbecsültebb folyóirata volt, ahogy Szerb Antal (1901–1945) írt róla:

„A polgári irodalom történetében talán az első dátum 1890, *AHét* megjelenése. [...] Lapja rövidesen orgánuma lett mindazoknak, akikben az új polgári szellem irodalmi formát öltött, de hordozta a régebbi nemzedékek kritikusabb elméit is.”⁵

Kiss József meghódította a fővárosi szellemi életet, majd 1893-ban a vidéken is szélesebb körben megismerhették a nevét, miután az év fo-

lyamán Jászai Mari (1850–1926) tragika 35 városban szavalta el a *Jehova* című Kiss-verset.⁶

Később Kiss több művét is megfilmesítették, a *Mozgóképek*-Otthon Mérei Adolf (1877–1918) rendezésében 1916. január 3-án mutatta be a *Simon Juditot*, 1918 januárjában pedig a *Jehova* című költeményt, melyet Bálint Lajos (1886–1974) írt át filmre.⁷

KÓRHÁZZÁ ALAKUL A KÖLTŐ ELEFÁNTCSONTTORNYA

A költő idős korára is aktív maradt. Az 1921-es nyarat a Margitszigeten töltötte, s ott, a terebélyes platánfák alatt írta utolsó verseit. A hidegebb idő beálltával visszatért Nép-színház utca 22. szám III. emeleti lakásába, ahol szeptember 24-én karosszékéből már nem tudott felállni. Agyvérzést kapott, mely részlegesen megvakította és a bal oldali végtagjait megbénította. A szívujával küszködő felesége szobája melletti nagyszobában ágyat vetettek neki is, majd hamarosan háromra nőtt a betegszobák száma, amikor Kiss Ottó (1876–1936) fotográfus, a költő egyik fia is ágynak esett.⁸

HAMUPIPŐKE TITOKBAN ELMEGY...

Kiss felesége, Róza asszony 48 éves házasság után december 11-én, 5682. kislév 10-én, adta vissza lelkét a Teremtőjének. „Csöndesen halt meg, mint amilyen halk és észrevétlen volt egész élete. Fiatal korában szegődött társul Kiss József mellé, s mint gyengéd, jóságos árnyék húzódott meg mögött a költő hosszú, küzdelmes pályafutásán át.”⁹

Temetésére másnap délután került sor a Kozma utcai zsidó temetőben, a gyászbeszédet dr. Fischer Gyula (1861–1944) rabbi mondta. S bár a Pesti Chevra Kadisa igyekezett tiltani a koszorúk használatát, a zsidó költőfejedelem műzsájának ravatalánál mégis csendben kellett konstatálni a virághalmokkal borított termet, közöttük a férj koszorújával, melynek szalagján az egymás közötti becézés volt a felírás: „Hamupipókének, a Princ”.¹⁰ A koszorút azonban nem a költő küldte, ahogy Fischer rabbi fogalmazta:

„Egyik ősanyánk haláláról az Írás csak két szót mond: »Sára meghalt.« Ki nem érezné ebből a két szóból a mélységes megrendülést, amit Sára halála jelent. Kiss József né meghalt. A gyászoló gyermekek nem állnak atyjuk mellett, a költő maga is súlyos beteg, már hónapok óta fekszik, nem is tud a borzalmas veszteségről, amely érte.”¹¹

Kiss egy évvel korábban írta feleségéhez az utolsó versét, amikor Róza asszony ágynak dőlt:

*„Hamupipőke beteg,
Hamupipőke beteg, nagy beteg
Ráchel, Lea résen legyetek,
Ti szent anyák, pátriárka nők,
Óvjatok, védjétek meg őt.
A falon vészes árnyak rajzanak,
Ide belépni rossznak nem szabad.
Ez ajtófélen az Isten neve,
Ki merne belépni ide?
Egy törzsökön nőttünk mind a ketten,
És együtt fogunk távozni innen,
Egy órában és egy pillanatban
Hogy ne maradjak itt magamra.
Mert itt én magam ugyan mit csinálnék?
Egy hívatlan szomorú árnyék
Ki helyét sehol nem találja,
Madár, melynek letört a szárnya,
Mindezt fontold meg jó előre,
Te szegény, beteg Hamupipőke!”¹²*

A KÖLTŐ KÖVETTE MÚZSÁJÁT A HALÁLBA

S bár Kiss József elől eltitkolták felesége halálát, szíve mégis megérezte a kitölthetetlen hiányt és követte őt a túlvilágra. A költő utolsó idejéről házi orvosa, dr. Imre Miksa (1886–1929) számolt be, aki elmondta, hogy az agyvérzés után négy héten át szinte alig volt magánál. Álmában Goethét szavalt, vagy éppen anyját hívta segítségül, mert azt hitte, hogy egy franciaországi internálótáborban van.

Október végén írta meg utolsó versét a zsidó katonákról, mely így hangzik:

*„Gyász-zomotort ülni jöttünk hozzátok,
Virágot hoztunk ím bőségesen,
Hogy az álm, mely borul reátok,
Megnyugtató és szép csendes legyen.
Anyák csókjait hozzuk a virágban
És özvegy arák néma sóhaját,
Hogy élet legyen nektek a halálban,
Élet itt és élet odaát.
Imádkozunk. Fiszgádált zokogjon
Minden szívverés a magyar hazán
És minden mécs tinéktek gyulladjon,
Szegény és gazdag néma asztalán.
Mert értünk omlott, érettiük patakzott!
A ti drága, ifjú véretek.
A vérozsák, miket a harc fakasztott*

*Téremnek nekik örök életet.
Ha vér forraszt lélekhez lelket,
Egymáshoz, lassan mind áthasonul
És önfeláldozó honszerelmet
Egyik majd a másiktól megtanul.
Tietek az erő, a hatalom tietek,
Mi töletek tanulni akarunk.
A sápadt árnyak arról regélnek,
Hogy nem méltatlan bajtársak vagyunk.
Pihenjétek Isten békéjében
Alvó hősök, sápadt katonák,
Emléketek kísér majd nyomon, lépten,
Évszázadok adják majd tovább.
Pihenjétek Isten békéjében,
Ha rongyos baka, hogyha közhuszár,
Mi enyészünk az elmúlás ködébe,
A ti hazátok örök fény sugar:”¹³*

December 23-án még levelet is diktált, ám másnap tüdőgyulladást kapott, melyből már Erzsike leánya

Kiss József családjában körében

és a két ápolónő, Dankóné és Mittag Mária gondos kezei sem tudták visszahozni a költőfejedelmet. December 31-én, 5682. kislév 30-án, Hanuka hatodik napján reggel még egyszer kinyitotta szemeit, utoljára körbenézett dolgozószobáján, majd megtért az Örökkévalóhoz.¹⁴

AZ 1922-ES POLGÁRI ÉV ELSŐ NAGY TEMETÉSE

A költőfejedelmet eredetileg a Magyar Tudományos Akadémia márványcsarnokában szerették volna felravatalozni, azonban ez nem volt lehetséges, mert Kiss József nem volt akadémista, ezután a hitközség a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában próbálkozott, de végül az sem valósult meg.¹⁵

Kedden reggel végül Kiss gyalutlan koporsóját a hatalmas fekete lobogókkal kifeszített Petőfi-házba (az egykori Jókai és Feszty villába)

vitték, s a múzeum nagytermében, az 1848-as sajtógépre helyezték, ahol a *Talpra magyar!*-t, a hazai szabad sajtó első termékét kinyomtatták.

Részvételt nyilvánító tömeget díszruhás rendőrök őrizték, s bár a szószéket a deszkakoporsó mellett állították fel, hamar egyértelművé vált, hogy a beszédeket a villán kívül, a szabad téren kell megtartani a Bajza utca és a Kmety György utca torkolatában.

A kormányt Pékár Gyula (1866–1937) államtitkár, az MTA-t Berzeviczy Albert (1853–1936) elnök és Herczeg Ferenc (1863–1954) alelnök, a Kisfaludy Társaságot Szász Károly (1865–1950) irodalomtörténész, a Petőfi Társaságot Ferenczi Zoltán (1857–1927), a legnagyobb Petőfi kutató képviselte, sok-sok más, a tudományos, politikai és irodalmi élet előkelőségei között. Ott volt Jókai Mórné Nagy Bella (1879–1947) színésznő, Fényes Adolf (1867–1945) festő, Hubay Jenő (1858–1937) zeneszerző, Heltai Jenő (1871–1957) író stb.

A kórus után itt is Fischer rabbi szólalt fel először, aki kiemelte, hogy a költő lelkében két egytestvér volt, melyet nevezhetünk többféleképpen, mint: a magyarság és a zsidóság, a nemzet és a felekezet, a haza és a vallás. Aztán dr. Hevesi Simon (1868–1943) rabbi lépett a pódiumra, s mások mellett a következőket mondta:

„A magyar kultúra gyásza sír a koporsó felett, amelyben Kiss József alussza örök álmát. A magyar kultúra nem szabódik a magáénak vallani őt, s a magyar kultúra gazdagodását jelenti, mikor Kiss József márványfejét elhelyezi Pantheonjába.”¹⁶

A rabbik heszpedét (gyászbeszédét – *a szerk.*) a fentebb említett illusztris vendégek hangzatos beszédei követték, majd a hatalmas tömeg megindult az Andrássy úton, a Körúton, majd a Rákóczi úton keresztül (amerre elhaladtak, a boltok leeresztették a redőnyöket) a kerepesi temető zsidó részlegébe. Nem elírás ez: az újságok a temetés előtti napig azt írták, hogy a rákoskeresztúri temetőben, a felesége mellett helyezik örök

nyugalomra a költőt, azonban ismert okból végül is őt a patinásabb, régi temetőbe temették a Salgótarjáni utcán. Ezért aztán Róza asszonyt exhumálni kellett, hogy Kiss József mellé temethessék el végleg.¹⁷

ORSZÁGOS EMLÉKÜNNEPÉLY A SZÜLŐVÁROSBAN

Szinte biztosan állíthatjuk, hogy Mezőcsát városa sem 1924. június 8-ika előtt, sem azóta nem látott olyan népünnepélyt, mint amikor Kiss József szülőházán elhelyezték az emléktábláját. A feldíszített állomáson dr. Kiss Lajos főszolgabíró üdvözölte a vendégeket, közöttük a költő gyermekeit és unokáit, a Kisfaludy és Petőfi Társaság tagjait, a Nemzeti Színház részéről Jászai Mari tragikát és Gál Gyula (1865–1945) színművészt. Az egyszerű falusi ház falán elhelyezett márványtáblára Lőrinczy György (1860–1941) író szavait vésték fel:

*„A vézna gnómban ősnagyság lakott
Nap volt, aki csillagról álmodott-
A lelke szelleme isteni más:
Szikrázó, fényes égi óriás.
A gnóm elmúlt. De él, zengi ezer dal,
Az óriás: a költő, halhatatlan!”*

Az ünnepség a járási levente-század díszcsapatának felvonulásával kezdődött, akik general-marsot fújtak és tisztelegtek a vendégek előtt. A virágszóró leányok után az iparosok 42 főből álló dalárdája eléne-

Kiss József síremléke
FOTÓ: CSEH VIKTOR

FORRÁS: MILEY

kelte a Himnuszt. Ezután Ferenczy, a Petőfi Társaság alelnöke beszéde után leplezte le a táblát.¹⁸ Jászai a költő *Előhang* című mese-ódáját szavalta el, majd hozzátette:

„Ti nem tudjátok, ki volt Kiss József! Lelki finomság és áhítat kell ahhoz, hogy a nevét kiejtsük. Csak mi színészek tudjuk őt igazán megérteni, akik közvetlenül vesszük át tőle a hatalmas és mély érzéseket.”¹⁹

TOVÁBBI KISS JÓZSEF-ÜNNEPSÉGEK

A költő és felesége közös síremlékét 1930. június 22-én avatták fel. A neológ Pesti Izraelita Hitközség felkérésére Gárdos Aladár (1878–1945) szobrász készítette el a macévát (síremléket – *a szerk.*) S bár az ünnepségen a magyar kultúra nagy nevei – Szép Ernő (1884–1953), Beregi Oszkár (1876–1965) stb. – voltak ott,²⁰ mégis, szinte az összes megjelent zsidó származású volt, úgy látszik, az antiszemitizmus szellemi kútmérgezése egyre többeket s többeket tartott távol.

Később a költő gyermekei úgy döntöttek, hogy apjuk dolgozószo-

bájának bútorait – melyet Thék Endre (1842–1919) asztalosmester készített – és számos személyes tárgyát, például az érdemkeresztjét is a Miskolci Orthodox Izraelita Hitközség Polgári Leányiskolájának (ahol az izraelita tanítónőképző intézet is működött) adományozza, hogy azokat szülőhelyének közigazgatási központjában őrizték. Az iskola 1937. március 7-én nagy ünnepség keretében avatta fel az épületében a Kiss József Múzeumot.²¹

KISS JÓZSEF KÖTETEK A „NEMZETGAZDASÁG ÉRDEKÉBEN”

1944. június 15-én délben Kolosváry-Borcsa Mihály (1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték) államtitkár díszmagyarban, 447.627 darab kötet felett beszédet mondott a budafoki Első Magyar Kartonlemezgyárban:

„Ezzel az ünnepi aktussal, amelynek itt tanúi vagyunk, egy több, mint fél évszázados egészségtelen folyamat ér véget: a zsidó szellemiség elhatalmasodása a magyar szellem felett. Ez a folyamat körülbelül Kiss Józseffel kezdődött meg a magyar irodalomban, ő tette meg az első félig-meddig épkezláb kísérletet a hatvanas évek végén a magyar irodalomban való behatolásra, de ez a térfoglalás a magyar szellemtől mindvégig távol állott és mindig örökre idegen maradt. [...]”

Én vállaltam a könyvégető liberális oldalról annyiszor elítélt és barbárnak minősített szerepet, mert ezt az irodalmat ki kell tépni a magyar szellemi életből. Az ideérkezett könyvek szétzúzása az első lépés s első felvonásként körülbelül 500.000 zsidó könyv fog megsemmisülni. Ezzel a ténnyel együtt komoly

nemzetgazdasági feladatot is teljesítenek, amikor újból nyersanyaggá válnak, papírrá, a magyar szellemi élet nyersanyagává.”²²

Kolosváry-Borcsa hangsúlyozta, hogy a tisztogató munka közel sem fejeződött be, hiszen minden magyar otthon könyvespolcát meg kell tisztítani a mételyező irodalomtól, majd kezébe ragadott egy Kiss József kötetet, egy rövid részletet olvasott fel a „fajöntudatos” *Legendák a nagyapámról* című költeményből, majd a mázsás zúzóhengerek közé hajította, melyre a munkások lapátolták rá a többi „zsidó fércművet”.

A KISS CSALÁD ÉS A VÉZSKORSZAK

A költőt az irodalmi pályán Kiss Jenő Sándor (1885–1944) fia követte mint író, újságíró, akinek első kötete, *A gép* 1917-ben, második, az *Ónagysága Rómába megy* pedig alig pár héttel szülei halála előtt jelent meg, mely tragédia, úgy tűnik, a későbbi pályafutására is kihatott, hiszen több önálló munkája nem látott napvilágot. Megrázó adalék, hogy Kiss Jenő Sándor Caracasban élő leánya, Kiss Éva egy helyen azt nyilatkozta, hogy az apja büszke ember volt; amikor 1944. október 16-án a csillagos házból rendőrök vitték el az embereket, akkor bár azt mondta neki egyikük, hogy maradjon, mert a rendelet 60 éven felüliekre nem vonatkozik, apja kihúzta magát s azt mondta: „Ötvenkilenc éves vagyok” – soha többet nem hallottak róla semmit.²³

KISS JÓZSEF MA

Nevét néhány köztér és szobor őrzi passzívan, azonban költészete megint felfedezésre vár. Talán centenáriuma újból feltárja kapuit Kiss József kincsestárának.

¹ „Kiss József emlékkönyve”, *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. 5. évf. 47. szám, 4. old.; ² Komlós Aladár, *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Gyoma: Múlt és Jövő Kiadó, 1997. 188–190. old. A továbbiakban mint: Komlós, 1997.; ³ „Tárca. – Könyvészet.”, *Pesti Napló – Esti kiadás*, 1868. 19. évf. 50. szám, 2. old.; ⁴ Komlós, 1997: 191. old.; ⁵ Szerb Antal, *A magyar irodalom története*. Budapest: Magvető, 1972. 420. old.; ⁶ Komlós, 1997: 195–197. old.; ⁷ „Száz adat a százéves Kiss József életéből”, *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. 5. évf., 47. szám, 6–7. old.; ⁸ „Kiss József nagybeteg”, *Pesti Napló*, 1921. 72. évf. 216. szám, 2. old.; ⁹ „Napi Hírek – Kiss József felesége meghalt”, *Magyarország*, 1921. 28. évf. 278. szám, 9. old.; ¹⁰ „Napi Hírek – Kiss Józsefné temetése.”, *Pesti Napló*, 1921. 72. évf. 279. szám, 8. old.; ¹¹ „Hamupipóke meghalt...” *Egyenlőség*, 1921. 40. évf. 50. szám, 4. old.; ¹² Kiss József, „Hamupipóke beteg.”, *Egyenlőség*, 1920. 39. évf. 50. szám, 7. old.; ¹³ „Kiss József utolsó verse: a zsidó katonákról”, *Egyenlőség*, 1922. 41. évf. 1. szám, 3–4. old.; ¹⁴ „Kiss József estéje”, *Egyenlőség*, 1922. 41. évf. 1. szám, 8. old.; ¹⁵ „Kiss József a Petőfi-Társaság halottja”, *Magyarország*, 1922. 29. évf. 2. szám, 3. old.; ¹⁶ „Hevesi Simon beszéde.”, *Egyenlőség*, 1922. 41. évf. 1. szám, 10. old.; ¹⁷ „Kiss Józsefet a keresési temető virággyáiban temették el”, *Magyarország*, 1922. 29. évf. 3. szám, 6. old.; ¹⁸ Tóth Kálmán, „Országos Kiss József-emlékünnep Mezőcsáton”, *Reggeli Hírlap*, 1924. 33. évf. 132. szám, 5. old.; ¹⁹ „Mezőcsát bírja: »Én megvédem Kiss József emlékét«”, *Egyenlőség*, 1924. 43. évf. 24. szám, 10. old.; ²⁰ „Kiss József síremlékének felavatása”, *Ujság*, 1930. 6. évf. 140. szám, 9. old.; ²¹ Serbu Adolf dr. (szerk.), „Kiss József Múzeum” in: *A Miskolci Orth. Izraelita Hitközség Polgári Leányiskolájának Értésítője*. Miskolc: intézeti kiadvány, 1937. 25–30. old.; ²² „Megkezdtek közel félmillió zsidó könyv megsemmisítését”, *Új Magyarország*, 1944. 11. évf. 135. szám, 8. old.; ²³ Simor András, „Caracasi mozaikok”, *Új Tükör*, 1985. 22. évf. 28. szám, 21. old.

A tóratanulást nem állíthatja meg EGY JÁRVÁNY

Amikor az egész világ lezárt, bizonytalanul és félve ültünk az otthonainkban, akkor nyílt meg egy új világ. Mintha demonstrálni akarta volna a világmindenség, hogy amikor a Jóisten becsuk egy ajtót, kinyit egy másikat. Amikor kitört a járvány és a fizikai világban létező kapcsolódási lehetőségek egy csapásra megszűntek, hirtelen az élet egy része áthelyeződött a virtuális térbe. STEINER ZSÓFIA ÍRÁSA

A vallási élettel sem történt ez másként. Oberlander Báruch rabbi is hamar felismerte, hogy ha nem lehet a fizikai valóságunkban együtt tanulni, akkor a virtuális térben kell – mert a tóratanulás nem állhat meg. Így született meg a Virtuális Bét Midrás ötlete.

Mára több, mint 1000 videó található a program YouTube csatornáján – ugyanis a Facebookon élőben közvetített tanítások ebben a formában bármikor visszanezethetők. Kezdetben napi három előadással jelentkeztek: Oberlander Báruch rabbi és Megyeri Jonatán mindennapos órái mellett Faith Aser rabbi és Kovács Jicchák rabbijelölt felváltva tartottak órákat.

A program átütő siker volt, egy-egy előadást több százán követnek figyelemmel élőben, a visszanezésekkel együtt több ezres nézőszámot produkálnak a Virtuális Bét Midrás órái.

Oberlander rabbi, stílszerűen, a koronavírus-járvánnyal kapcsolatos háláchákról tartott kezdetben órákat – ezek közül a legérdekesebbeket újságunk *Jiddiskájt* rovatában is megosztottuk.

„Az elején, két-három héten keresztül minden nap egy másik háláchikus témáról tanítottam, ami a Covid kapcsán merült fel. Utána jött az a rendszer, hogy minden nap egy másik típusú előadás volt és covidos téma már csak vasárnaponként szerepelt.”

A Budapesti Ortodox Rabinátus vezetője sok hallgatóhoz hasonlóan csak

a járvány alatt kezdte el a közösségi médiát használni, ezért regisztrált a Facebookra, hogy a Budapesti Talmud Egylet oldalán élőben indíthassa az óráit, amit a zsidó.com is közvetít. Igaz, azóta is csak erre a célra használja a Facebookot.

Mint mondja, legnépszerűbb előadása a szerdai kötetlen *Kérdezd a rabbit* óra: „Az az alapelvem, hogy ne küldjenek előre kérdéseket, hogy legyen nekem is benne izgalom. Előre jelzem mindig, hogy ha nem tudom a választ, azt férfiasan be fogom vallani, és később viszszatérek rá.”

A járvány kezdetekor indult *Köves Slomó* rabbi napi *Dafjomi* tanulása is, így az is a virtuális térben zajlik, hatalmas sikerrel. Az emberek a nagy elzártságban különösen örültek a tanulás lehetőségének. Minden órának van egy kialakult „törzsgárdája”, akár 50-100 fős csoport, akik fixen követik egyik vagy másik órát. Vannak, akik külföldről csatlakoznak, jellemzően olyanok, akik régen itt éltek és tanultak és most örülnek a lehetőségnek, hogy újra tudnak csatlakozni. Sok a vidéki néző is, akiknek másként nem lenne lehetősége ilyen sokféle tanulási programhoz csatlakozni.

A hallgatók mellett az előadók is látják előnyét az online tanításnak, hiszen otthonuk kényelméből tarthatnak előadást – akkor is, ha ez otthon akár több ezer kilométerre van a hallgatóktól. „A virtuális Bét Midrásnak további előnye az, hogy ha elutazom valahova, akkor is meg tudom tartani az órát” – mondja Oberlander rabbi. „Pár héttel ezelőtt Moszkvában voltam egy esküvőn, de nem volt sehol egy csendes hely, ezért kivettem egy széket az utcára, és ott, a mínuszokban tartottam meg az órát. Közben még a hó is eleredt, de kibírtam, jó volt.”

Persze nem fenéig tejfel ez a tanítási mód sem. Az előadóknak hiányzik a személyes kontaktus, ami különlegessé teszi az órákat. Jobban látják olyankor azt is, ha valaki elvesztette a fonalat, könnyebben indulnak interaktív beszélgetések a valós találkozásokkor. „Töröm a fejemet, hogyan lehet visszaállni élő tanításra úgy, hogy nem veszítjük el azokat, akik messziről csatlakoznak” – mondja Oberlander rabbi.

Női Szakász a Virtuális Bét Midráson

FELDMAN MUSSIE a magyarországi Chábád mozgalmat vezető Oberlander házaspár, Báruch rabbi és Batsheva rebecen második gyermeke. Oberlanderék 1989 augusztusában költöztek Magyarországra a lubavicsi Rebbe küldötteiként. Mussie 1992-ben született. A háromgyerekes édesanyja a Bét Menáchem iskola tanára. Decemberben csatlakozott a Virtuális Bét Midrás előadóhoz is, amikor egy huszonkét részből álló sorozatot indított, melyben egy izraeli rabbi, Chaim Heber könyvét dolgozza fel. A Virtuális Bét Midrás oktatói csapatának legújabb (és legfiatalabb) tagját Tuna Judit kérdezte.

- Mennyire emlékszel a gyerekkorodra?

- Aktív része voltam annak, hogy újtára indult a hazai közösség építése Magyarországon. Ebben a térben nőttem fel, egészen sok minden megmaradt bennem. Emlékszem például, hogy mindig mozgalmak voltak az ünnepek, ezek közül a lág báomeri a legkedvesebb emlék számomra. Ilyenkor mindig rengeteg játék volt és versenyek is. Aztán a Goldmark Teremben rendezett sábeszek is fantasztikusak voltak, mindig jó volt a hangulat, olyan életteli volt minden. Sábeszkor mindig voltak gyerekek a zsinagógában, akikkel tudtam játszani, ez mind-mind meghatározó élmény volt a gyerekkoromban és kedves emlékként őrzöm őket.

Emiatt is nagyon közel áll a szívemhez az itteni zsidó élet, illetve abban is biztos voltam miután összeházasodtunk a férjemmel, hogy előbb vagy utóbb Magyarországon fogunk kikötni, hogy az itteni közösséget segítsük, építsük – ugyanis másfél évig New Yorkban éltünk, de erről később mesélek.

- Hogy kerültél New Yorkba?

- Tizenkét évig éltem Magyarországon, majd külföldre költöztem a tanulmányaimat folytatni. Mondhatom azt, hogy ez idő alatt fedeztem fel a világot, ugyanis tanultam New Yorkban, Moszkvában, Jeruzsálemben és Cfáton is. Ez alatt az idő alatt sok mindent láttam és legalább anynyi tapasztalatot is szereztem. Diploma után Moszkvából költöztem haza Magyarországra és a Bét Menáchemben kezdtem tanítani a zsi-

dóságról, illetve hébert is tanítottam elsősöknek.

Hazaköltözésem után másfél évvel volt az esküvőm, majd itt hagytam mindent, és New Yorkban kezdtük meg közös életünket a férjemmel. Az első egy évben a közösség mellett magunkra is koncentráltunk, felépítettük közös életünk alapjait, összecsiszolódtunk, megismertük egymást. Közben nekem nagyon hiányzott a hazai élet, a családom és a közösség, és mivel a férjem ezeket látta rajtam, illetve neki is nagyon fontos volt az itteni közösség, közösen elhatároztuk, hogy visszajövünk Budapestre. Visszatértem az iskolába dolgozni és elkezdtük kialakítani itteni életünket.

- Mikor jött a gondolat, hogy ne csak gyerekeknek tarts órákat?

- Amikor a nagy fiam körülbelül két éves volt, azon gondolkodtam, hogy jó lenne indítani egy női csoportot. Izgultam és egyáltalán nem voltam magabiztos, emiatt ezt az ötletemet csak egy nagyon szűk csoporton belül kezdtem hirdetni, azonban

a visszajelzések nagyon pozitívak voltak, így végül Zalmanov Chayával közösen kezdtük szervezni ezeket az összejöveteleket. Chayával felosztottuk a munkát, ő adott otthont az eseménynek, illetve mindig nagyon finom vacsorával készült nekünk, én pedig a tanulás részét vittem. Három évig minden héten összejöttünk a csoporttal, míg végül a koronavírus miatt online térbe költöztettük a találkozót.

A Facebookon nyitottunk egy zárt csoportot a tanulásoknak, melynek a „Közepesek a konyhában” nevet adták, szabadon a Tánjá után. A pandémia alatt a zárt csoporton belül folytatódtak a tanulások, egészen nyárig.

Amikor nemrég említettem édesapámnak, hogy pár hónapja már nem tartom a női tanulásokat, megkérdezte, hogy nem lenne-e kedvem a zsidó.com Facebook-oldalán ismét belekezdeni az előadásokba. Akkor még voltak kétségeim ezzel kapcsolatban, nem gondoltam, hogy ennyi embert érdekel ez a téma.

Egy darabig gondolkodtam a felvetésen, aztán eldöntöttem, hogy belevágok. Nem számítottam rá, hogy ennyien kíváncsiak lesznek az órára, azt hittem, hogy majd körülbelül százan csatlakoznak, de ez nem így lett: minden várakozásomat felülmúlta a több mint nyolcszáz fős nézettség. Ez egy óriási dolog számomra és természetesen motivációs erő. Hiába ez egy plusz feladat az életemben, óriási energiát ad a mindennapokra. Nem csak az, hogy a zsidóságról taníthatok, hanem a rengeteg szeretet, amit visszakapok.

A virtuális valóság lesz a zsidóság legújabb gyülekezési helye

Ahol élnek zsidók, ott a Chábád-Lubavics küldöttei is jelen vannak, hogy segítsék a közösséget. Olykor azonban nem a megszokott formában. Ismerjék meg a világ első virtuális Chábád központját. ZSIDO.COM

MIK AZOK A METAVERZUMOK?

Ahogy az emberek egyre mélyebbre merülnek a technológiai forradalomban, úgy fejlődnek tovább az interaktív médiáról alkotott elképzelések is. A következő lépés a metaverzum: egy olyan virtuális világ, ahol önmagunk avatárjaiként vagyunk jelen, dolgozunk, tanulunk, utazunk és társalgunk, egyedül vagy épp másokkal, ugyanúgy, mint a való világban.

Csakhogy a metaverzumban a kisujjunkat sem kell mozdítanunk. Ez az új valóság hatékonyságot és könnyedséget ígér, és lehetőséget ad arra, hogy olyan dolgokat tapasztaljunk meg, amelyeket a fizikai világ, az idő és a távolság korlátai gyakran szinte lehetetlenné tesznek.

Míg jelenleg számos metaverzumot fejlesztenek, mint például a Facebook által nemrég bejelentett „Meta”, az egyik legjobban kidolgozott virtuális tér a Decentraland. Ez a metaverzum a társadalmi interakcióra összpontosít, és olyan vállalkozásoknak és szervezeteknek ad otthont, amelyek meg akarják osztani szolgáltatásaikat a felhasználókkal – akár közösségi események, előadások, vagy tapasztalati tevékenységek révén.

„Ha az emberek ott vannak, akkor nekünk is ott a helyünk” – mond-

ja Shmuli Nachlas rabbi, aki feleségével, Chanie-val együtt a kanadai Ontario tartományban működő Jewish Youth Network társigazgatója. Nachlas rabbi és Yisroel Wilhelm rabbi (aki feleségével, Leah-val együtt a Coloradói Egyetem Rohr Chábád Központjának társigazgatója Boulderben), elhatározták, hogy létrehoznak egy virtuális Chábád-házat, amelynek működése megegyezik bármelyik más ilyen intézménnyel. Céljuk, hogy „találkozzanak és inspirálják a zsidókat, bárhol is legyenek”, és szándékukban áll a jelenlétet kiépíteni minden olyan metaverzumban, amelynek szüksége van a támogatásukra.

TÓRA A VIRTUÁLIS VALÓSÁGBAN

Körülbelül egy évvel ezelőtt a partnereknek az az ötlete támadt, hogy létrehoznak egy zsidó teret a metaverzumban, és néhány hónappal ezelőtt hivatalosan is vásároltak egy telket (kriptopénzzel, amelyet az egész metaverzumban használnak). Elkezdték építeni az általuk „MANA Chábád Zsidó Központnak” nevezett létesítményt, amelyet a Decentraland virtuális valóság platformot működtető Ethereum tokenről neveztek el, ahová a Decentralandban időt töltő zsidók jöhetnek, hogy tá-

mogatást és útmutatást kapjanak, illetve a judaizmusról tanuljanak. A tervek között szerepel egy olyan hely létrehozása, ahol a Tóra tanulmányozása, közösségi események, más zsidókkal való kapcsolatteremtés és judaika vásárlása is lehetséges.

És bár maga a valóság egy teljesen más síkon mozog a metaverzumban, Nachlas rabbi biztosít róla mindenkit, hogy a Tóra mindig ugyanaz marad. „A judaizmus elvei megingathatatlanok, a micvák fizikai cselekedetek, amelyek a mi fizikai világunknak szólnak” – magyarázza a rabbi. „Azt tervezzük, hogy az inspiráció és a támogatás tere leszünk, és segítünk visszakapcsolni az embereket a valóságba, amikor szükség van rá, mind spirituálisan, mind fizikailag.”

„A haszidizmusban azt tanuljuk, hogy a micvák segítenek minket, hogy létrehozzunk egy dirá bötáchtomimot, azaz lakóhelyet az Örök-kevaló számára a fizikai világunkban” – folytatja Nachlas rabbi. Mint ilyen, ez a virtuális Chábád központ is ezt a célt szolgálja. A metaverzumban belül a spirituális inspirációra helyezik a hangsúlyt, azzal a céllal, hogy a felhasználókat visszahozzák „a földre” a sábat vacsorákhoz, a tfilinhez, a luláv és az etrog lengetésé-

hez, és minden más micvához, amit csak fizikai jelenléttel lehet elvégezni. Természetesen a központ nem fog szolgáltatásokat nyújtani sábbatkor vagy a zsidó ünnepnapokon.

Nachlas rabbi hisz abban, hogy a technológia folyamatos fejlődésével és terjedésével a zsidó jelenlétnak is bővülnie kell, hogy mindenhol elérjük az embereket, még akkor is, ha az a fizikai birodalmunkon kívül van.

A VIRTUÁLIS VALÓSÁG VESZÉLYEI

Nachlas rabbi szerint bizonyos szempontból a Chábád inspirációja még fontosabb lehet a metaverzumban. Mindkét rabbi elismeri az új valóság veszélyeit és azt, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni őket. Miközben a metaverzum teljesen új szintre emeli a kiterjesztés szót, könnyen lehet, hogy elviszi az embereket ebből az univerzumból, és

ezzel együtt zsugorítja a fizikai valóságukat, azt, ami igazán számít. A Decentraland egy olyan világ kifejlesztésével büszkélkedik, amelyben az emberek „elveszítik önmagukat”.

Pontosan ezekért az emberekért hozták létre a MANA Zsidó Központot, mondja Nachlas rabbi, hogy fény legyen, amely segít nekik újra megtalálni önmagukat, egy olyan fény, amely eligazítja őket és visszavezeti őket ebbe a világba.

TECHNOLÓGIA A SZENTSÉG SZOLGÁLATÁBAN

„Vagy háttal fordítunk neki félelemmel és hitetlenséggel vagy megtanuljuk, hogyan dolgozzunk együtt ezzel az új valósággal, hogy biztosítsuk a Tóra minél szélesebb körű terjesztését” – a Nachlas rabbi által megfogalmazott koncepció a Chábád-Lubavics közösségben már eléggé ismerős.

„A végső cél, amiért ezeket az új technológiákat kifejlesztettük” – tanította az áldott emléké Rebbe, Menachem Mendel Schneerson rabbi – „az, hogy szent célokra használjuk őket...”. Évtizedekkel ezelőtt, amikor a rádió és a televízió még csak kezdett elterjedni a mainstream kultúrában, a Rebbe által ösztönzött Chábád rabbik úttörő módon terjesztették a Tórát és a judaizmust az éterben. Amikor megjelent a műhold, a Rebbe fárbrengeit, haszid összejöveteleit az egész Egyesült Államokban közvetítették, és az olyan projektek, mint a hanukai élő közvetítések, a Tóra örök bölcsességét a nemzetközi közönség számára is elérhetővé tették.

Az olyan weboldalakon keresztül, mint a Chabad.org, amelyet évente több mint 60 millióan látogatnak a világ minden tájáról, a Rebbe víziója valósul meg, miszerint az internet erejét a jóra kell felhasználni – vagy másképp fogalmazva, az internetnek az Isten által teremtett célját kell megmutatni.

ÚTTÖRŐ PRÓBÁLKÖZÉS

Ma a MANA Chábád Zsidó Központ nemcsak az első zsidó jelenlét, de az egyik első vallási és spirituális

központ is a metaverzumban. Remélik, hogy precedenst teremtenek, és segítenek létrehozni egy olyan teret a virtuális világban, ahol a Tóra, a spiritualitás és a zsidó közösség egyszerre könnyen elérhető és értékes.

Bár a projekt még folyamatban van, a terveket már jóváhagyták, és az építkezés már megkezdődött egy izgalmas csavarral: a MANA Chábád Zsidó Központot úgy tervezték, hogy a 770 Eastern Parkway-i Chábád világközpontjára hasonlítson, és annak különleges ismertségét és energiáját hozza el a metaverzumba.

A rabbik remélik, hogy egy olyan virtuális világban, ahol sokak számára minden új és ismeretlen lehet, legalább egy dolog az otthon érzetét kelti majd.

A projektről további információért látogasson el a MANA Zsidó Központ oldalára.

A KONYHA LELKE:

fűszerek a zsidóságban I. rész

FŰSZEREK, AMIKKEL NEM FŐZTEK

Akármilyen nép konyháját tekintjük is, a fűszerek meghatározó szerepet játszanak az ízvilág kialakításában. A fűszerek lehetnek gyökerek, szárok, levelek, magok, kérgek, termések, származhatnak növényekből, gombákból vagy ásványi anyagokból, a lényeg, hogy illatuk, ízük, színük vagy egyéb tulajdonságuk (például tartósítás) révén kis mennyiségben az ételinkhez adva jelentős változást érhetünk el általuk az elkészült fogásokban. A fűszereket a főzés mellett rituális célokra és illatszerek alapanyagaként is használják évezredek óta. Mielőtt most induló sorozatunkban megvizsgálánk egy-egy fűszert vagy egy-egy régió sajátos fűszereit, előbb egy kis történelmi betekintést adunk, majd a különféle egyéb, vagyis nem főzési célú felhasználását mutatjuk be a fűszereknek. DÉNES ANNA ÍRÁSA

A BIBLIA FŰSZEREI

A Biblia nem ismeri a „fűszer” szót. A talmudi és a midrás irodalomban (és a mai héberben is) a *távlin* szót használják, mely – nyelvész szakemberek szerint – az „összekever” jelentésű *bálol* szótövből származik. A kifejezést a Talmud (*Sábát* 119a.) használja először egy igazán rendkívüli fűszerrel kapcsolatban. Amikor Jehosua ben Hánánjá rabbi vendégül látja a római császárt (a magyarázatok szerint valószínűleg Hadrianust, de a szöveg nem említi nevet) az asztalánál, az uralkodó azt kérdezi: „Mi ez a csodálatos illat?”. A rabbi pedig így felel: „Van egy különleges fűszerünk, a sábat. Ezt tesszük minden szombati ételbe és ennek van ilyen illata”. A császár erre megkérdezi, hogy vajon kaphatna-e ő is ebből a csodálatos fűszerből. Így felel Jehosua ben Hánánjá rabbi: ez a fűszer csak azok számára elérhető, akik megtartják a szombatot. Aki nem tart szombatot, az a fűszert se tudja használni.

A történet egy másik változata a tórai történeteket kiegészítő midrásban olvasható, a szombattal kapcsolatban (*Berésit rábá* 11:4.): És az Örökkévaló megáldotta a hetedik napot és megszentelte azt... Rábénu [rabbi Jehuda, a fejedelem] lakomát rendezett szombaton Antoninusnak [a római császárnak]. Kihűlt ételeket hozott elébe, a császár jóízűen evett. Később rendezett számára egy lakomát hétköznap is, amikor forró ételeket hoztak elébe. Azt mondta [Antoninus Jehuda rabbinak]: „Azok [a kihűlt szombati ételek] jobban ízlettek nekem ezeknél [a forró hétköznapi étkeknél].” Azt válaszolta erre: „Ebből hiányzik egy fűszer”. Azt mondta neki: „Talán az uralkodó éléskamrájából hiányozhat bármi is?” Erre így felelt: „A szombat hiányzik belőle. Van [a császárnak] szombatja?”

SZENTSÉGTŐL A KONYHÁIG: AZ IZSÓP

Sorozatunk első cikkében egy jellegzetes, az izraeli konyhában előszeretettel alkalmazott fűszert mutatunk be. Nem más ez, mint az izsóp. A nagyszerű középkori bölcsek, mint például a Rámbám, Ibn Ezra és más zsidó gondolkodók a Tórában *ezov* néven említett fűszernövényt az izsóp egyik formájával azonosították, melyet ma főleg arab eredetű néven, zátárként ismernek Izraelben. A közkedvelt, aromás és erőteljesen zöld színű fűszerkeveréket – az izsóp ritkasága miatt – gyakran egyéb aromás növények: oregánó, majoranna, vagy kakukkfű, valamint só és szezámag hozzáadásával készítik.

A Tórában első alkalommal az egyiptomi kivonulás kapcsán olvashatunk az izsópról. Tórai parancsolat szerint e növény ágaival kellett a levágott bárány vérével felkenni a zsidóknak az ajtófélfákra, hogy a halál angyala a tizedik csapás során elkerülje a zsidó otthonokat.

LISKÁT ÁVTINUSZ – ÁVTINUSZ KAMRA

A jeruzsálemi Szentély udvarából több kisebb helyiségbe lehetett jutni. Az egyik ilyen a kapubejárattól jobbra található Ávtinusz-kamra volt, mely az Ávtinusz családról kapta a nevét. Ebben a helyiségben készítették ugyanis pontos mértékek alapján és meghatározott összetevőkből a család tagjai a füstölőoltáron bemutatott illataldozathoz szükséges fűszerkeveréket. A készítés pontos menetét nemzedékről nemzedékre adták tovább egymásnak a család tagjai. Az összetevők között szerepelt egy különleges növény is, melynek nem volt illata, hanem az volt a szerepe, hogy szép, egyenes füstöt hozzon létre. Az Ávtinusz család tagjai féltve őrizték e fűszer mibenlétének titkát, mivel attól tartottak, hogy ha kitudódik, akkor mások esetleg bálványimádó szertartások során használnák azt.

A cédrusfa, az izsóp és a karmazsin több helyen is szerepel a Tórában mint a különféle tisztátalanságokból való megtisztuláshoz szükséges fűszer. Az izsóp ugyanis – jó íze mellett – rendkívül erős baktérium- és gombaölő hatással rendelkezik, talán e két tulajdonsága együtt

tette a tisztulási szertartások elengedhetetlen részévé. A híres vörös tehén parancsolatában (4Mózes 19:5-6.) ezt olvassuk:

„Azután égessék el a tehenet az ő szemei előtt, bőrét, húsát és véréit ganajával együtt égessék el. És vegyen a pap cédrusfát, izsópot, meg karmazsint, és vesse a tehen tüze közé.”

A *cáráát* nevű bibliai betegségtől (melyet leprának vagy poklosságnak szokás fordítani, ám valójában spirituális állapot) szintén e növények által lehet megtisztulni (3Mózes 14:5-6.):

„Azután parancsolja meg a pap, hogy vágják le az egyik madarat cserépedénybe, élő víz fölél. Az élő madarat pedig vegye és a cédrusfát, a karmazsint meg az izsópot és mártsa azokat, meg az élő madarat a levágott madárnak a vérébe, az élő víz fölött.”

Napjainkban – ahogyan már a Misnában is olvashatjuk – elsősorban a konyhában használjuk fel a záátár nevű fűszerkeveréket saláták, húsok, sós ropogtatni való vagy különböző kenyérfélék ízesítőjeként. Egy fél pohár olívaolajat egy evőkanál záátárral alaposan elkeverve pedig illatos olajat kaphatunk, mellyel a meleg pitát megkenve megidézhetjük a Közel-Kelet illatát és ízeit.

OLÍVAOLAJOS-ZÁÁTÁROS CRACKER

párve, tej- és tojásmentes

3 ¼ pohár liszt; 1 ek. só; 2-3 ek. záátár fűszerkeverék; ½ ek. szárított oregánó (elhagyható); 3-4 ek. szeszamag (elhagyható); ½ pohár víz; ½ pohár narancslé vagy más gyümölcslé; 3 ek. extra szűz olívaolaj

A tetejére: olívaolaj és záátár, ízlés szerint, bőségesen

A lisztet tálba szitáljuk. Hozzáadjuk a többi száraz hozzávalót, kissé összekeverjük, majd a folyadékok következnek. Megkeverjük és alaposan meggyúrjuk a tésztát, amíg egynemű, nem ragacsos, közepes keménységű tésztát kapunk. Kisebb alma nagyságú darabokra szaggatjuk a tésztát, gombócokat formázunk és ezeket tepszi méretű, vékony lappá nyújtjuk. A kinyújtott tésztát sütőpapírra tesszük, záátárral összekevert olívaolajjal bőségesen megkenjük, pizzavágóval vagy éles késsel kis kockákra vágjuk, majd egy gyors és határozott mozdulattal áthúzzuk egy sütőlapra a tésztát a sütőpapírral együtt. 180 fokra előmelegített sütőben 13 perc alatt ropogósra sütjük. Ha nagyobb családnak vagy társaságnak készül, rögtön dupla adaggal is kezdhetik a sütést, mert hamar elfogy.

CSIRKE EGÉSZBEN, ZÖLDSÉGEKKEL

tojásmentes

1 egész csirke; 2 szál répa; 1 kis padlizsán; 1 cukkini; 1 fej hagyma; 1 érett paradicsom; 4 gomba; 10 gerezd fokhagyma; néhány evőkanál olívaolaj; só és záátár ízlés szerint

A zöldségeket megtisztítjuk, a fokhagyma kivételével mindet nagyobb kockákra vágjuk. A csirkét az erre a célra szolgáló edény rúdja hűzzük, ha nem rendelkezünk ilyen formával, akkor egy jénai tál közepére fektetjük. A zöldségeket elrendezzük körülötte. A fokhagymagerezdek egy részét a zöldségek közé keverjük, 4-5 gerezdet pedig a csirke bőre alá rejtünk. A húst és a zöldségeket is meglocsoljuk olívaolajjal, sóval, záátárral fűszerezzük. Az egészet lefedjük alufóliával, és két órán át sütjük 220 fokos sütőben. Ezután a fóliát eltávolítjuk, és még néhány percig grillezzük, hogy ropogósra süljön.

A titkos szombati fűszer DÉNES ANNA MESÉJE

Élt egyszer réges-régen Izrael földjén egy nagy tóratudós. Nemcsak bölcs volt, de csodálatosan szép is, és messze földön ismert volt. Úgy hívták: rabbi Jehuda Hánászi, vagyis Jehuda, a fejedelem. Abban az időben a nagy Római Birodalomban egy olyan császár uralkodott, aki kedvelte a zsidókat, legalábbis néhányat egészen biztosan. Köztük volt Jehuda, a fejedelem is, akivel Antoninus császár igen jó barátságban volt.

Történt egyszer, hogy Jehuda rabbi meghívta az uralkodót az asztalához. A császár, aki híres volt arról, hogy szeretett nagyokat enni és új ízeket kipróbálni, örömmel fogadta el a meghívást. Látogatása éppen szombati napra esett. Jehuda Hánászi rabbi és családja legszebb szombati ruhájukban ültek asztalhoz, ahol a legfinomabb étek kerültek terítékre. Ne

feledjük azonban, hogy szombat volt, ami azt jelenti, hogy az étel bizony nem akkor főtt, frissen, nem egyenesen a tűzről tálalták fel a fenséges császár elé, hanem az előző nap, még

pénteken készült minden. Pénteken főtt a hús, pénteken sült a kalács és pénteken vágták fel a zöldségeket is. Antoninus császárról tudni kell, hogy a legcsodálatosabb fogásokhoz volt szokva és azonnal megérezte, ha valami nem azon frissiben készült. Nem egyszer megtörtént, hogy elcsapta a császári konyháról a szakácsot, aki egy órával korábban süttött húst merészelt feltálni. Jehuda Hánászi rabbi asztalánál azonban jó étvágyal fogyasztotta a kihűlt, előző nap elkészített ételt. Minden csodálatosan ízlett neki, igazán semmire nem volt panasza. Olyan jól érezte magát, hogy később ismét el látogatott rabbi Jehuda Hánászi házába.

Ez alkalommal azonban nem szombat volt, csak egy egyszerű hétköznap. Talán kedd, talán szerda, már senki nem emlékszik, mindenesetre ugyanolyan tisztelettel fogadták a császárt, mint szombaton és ugyanúgy mindent megtettek, hogy jól érezze magát a rabbi asztalánál, mint az első alkalommal. Valami azonban mégis más volt. Az étel jó volt, forró is volt, friss is volt. A ropogós héjú cipó a kemencéből azonnal az asztalra került, az omlósra főtt húst rögtön a tűzről tálalták Antoninus elé. Evett is a császár, de valami mégis hiányzott neki. Addig-addig, míg végül meg is kérdezte tudós barátját:

„Mondd csak, hogy lehet az, hogy szombaton mindennek csodálatos íze volt, bár előző nap készítették és hideg is volt, ma viszont, hiába tettél frissen készült és gőzölgően forró ételt az asztalra, nem találok semmi különöset a fogásokban? Talán hiányzik belőlük valami fűszer, amit korábban használtál?”

Jehuda rabbi, a fejedelem pedig így felelt: „A szombat az oka, császár. A hetedik nap, a szombat a mi különleges fűszerünk. A szombat semmihez nem fogható hangulata és szentsége, a szombati lélek, mely az emberben van azon a napon, az az utánozhatatlan és egyedülálló fűszer, mely oly ízletessé és mindennél kívánatosabbá teszi a szombati ételt.”

Antoninus császár ezt követően még több alkalommal is meglátogatta nagy hírű barátját, de kizárólag szombaton érkezett, hogy élvezhesse a szombat fűszerének csodálatos zamatát.

Az Ön számára az **Olajág Otthonok** nyújtják a legoptimálisabb életformát,

amennyiben az alábbiak közül egy vagy több pont is igaz Önre:

- ♦ hosszú távú, biztos lakhatási körülményekre vágyik,
- ♦ szeretné megőrizni az önállóságát, függetlenségét, szabad mozgását,
- ♦ hozzátartozói távol élnek Öntől vagy elveszítette őket,
- ♦ nem akarja terhelni a családját a mindennapi problémákkal, egészségügyi gondokkal,
- ♦ Ön hosszabb-rövidebb ideje egyedül maradt,
- ♦ magányosnak érzi magát, közösségre vágyik,
- ♦ nehezere esik a bevásárlás, mosás, főzés, takarítás, egyéb napi teendők,
- ♦ a folyamatos egészségügyi felügyelet biztonságot jelent Önnek,
- ♦ szeretne hasonló korúakkal ismerkedni, barátkozni, közös programokon részt venni,
- ♦ szereti tartalmasan tölteni a szabadidejét.

Az Olajág Otthonok

- ♦ önálló apartmanokkal,
- ♦ a napi terhek átvételével - mosás, főzés, takarítás stb.
- ♦ elhivatott, hozzáértő szakemberekkel,
- ♦ széles körű gondozási és egészségügyi szolgáltatásokkal,
- ♦ napi 24 órás ápoló személyzettel,
- ♦ helyben működő intézményi orvosi ellátással,
- ♦ rendszeres szakorvosi felügyelettel,
- ♦ gyógytorna, gyögmasszőr, sószoba, uszoda és egyéb egészségmegőrző szolgáltatásokkal,
- ♦ napi ötszöri, dietetikus által összeállított, menüválasztásos és kóser étkezési lehetőséggel,
- ♦ támogató közösséggel,
- ♦ széles körű program- és önmegvalósítási lehetőséggel **várja Önt!**

